

The book cover features a dark blue background with a large, stylized white dove in flight, facing left. Above the dove is a small green star with a red center. The entire scene is framed by a yellow border that forms a pointed arch at the top. Below the arch, the title is written in white Cyrillic letters. The background is divided into horizontal bands of red and dark blue. At the bottom, there is a silhouette of a cityscape with domes and a minaret. The left edge of the cover shows a red and blue binding.

САДРИ ЗИЁ
НАВОДИРИ ЗИЁИЯ

Садрӣ Зиё

НАВОДИРИ ЗИЁИЯ

ДУШАНБЕ
«АЛИБ»
1991

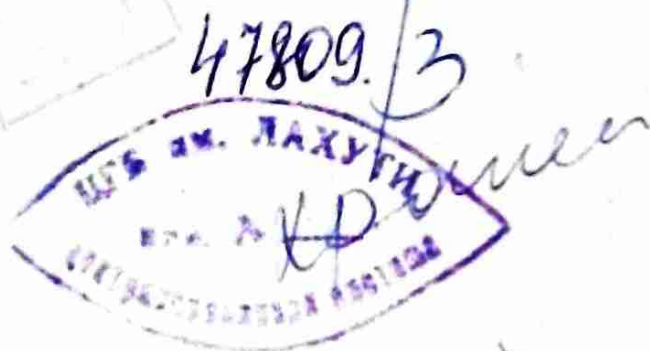
ББК 63.3 Точик
С 16

9Точик.

Таҳияи
М. Шукуров ва С. Сиддиқов

Охирсухани
М. Шукуров

Мухаррир М. Сирочева

ISBN 5—8362—0397—0

© Нашриёти «Адиб», 199

РЎЗГОРУ ОСОРИ САДРИ ЗИЁ

Адабиёти нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX монанди баъзе дигар давраҳои таърихи адабиёти тоҷик ҳанӯз кам омӯхта шудааст. Ҳоло ҳаёту эҷодиёти баъзе намоёндогонии илму адаби ин давра тадқиқ нагарадида, дар бораи онҳо асарҳои қалони монографӣ низ таълиф наёфтаанд. Дуруст аст, ки таърихшиносону фалсафадонҳо афкори сиёсӣю иҷтимоӣ ва фалсафии ҳадаки тоҷикро дар нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX як андоза ба таҳқиқ расониданд. Намунаи осори адабӣ ва фалсафию таърихӣ нависандагону олимоне аз қабилӣ Аҳмади Доғиш, Абдулқодирхӯҷаи Савдо (Бепул), Шамсиддини Шохин, Мирзо Азими Сомӣ, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат нашр шуда, дастраси оммаи хонандагон гардидааст. Вале ин ҳанӯз кофӣ нест.

Дар ин давра боз чандин адибону олимони ҳаёт ба сар бурдаанд, ки бо фаъолияти илмӣю адабӣ ва амалиётӣ ҷамъияти худ дар пешрафти фарҳанг саҳме гузоштаанд. Таҳқиқи эҷодиёти баъзеи онҳо акнун сар шуда истодааст. Яке аз ҳамин гуна шахсони фозилу донишманд Шарифҷон-маҳдуми Садрӣ Зиё буд.

Дар бораи Садрӣ Зиё дар як қатор асарҳои илмӣю тадқиқӣ ва адабию бадеӣ маълумоти ҷолиби диққат оварда шудаанд. Агар ҳамаи онҳо як ҷо ҷамъ ва ба тартиб дароварда шавад, дар бораи рӯзгор ва осору афкори Садрӣ Зиё тасаввуроти умумие ҳосил намудан мумкин аст. Вале ин кор, ки инро нашудааст, мо мехоҳем, ки ҳоло дар бораи ҷараёни зиндагӣ ва фаъолияти адабию илмӣ ӯ мухтасаран тавакқуф намоем.

Аҷдоди Садрӣ Зиё аз аҳли хунари буда, ба касби шуштагарӣ машғул будаанд. Падари ӯ Абдушукур баробари мударрис, мансабдор, донишманди илмӣю динӣ буданаш аз таърих ва адабиёт низ хабар дошт. Ӯ, назар ба аҳбори Садрӣ Зиё, соҳиби китобхонаи «муаззаму муназзаме» будааст, ки дар он «аз навиштаи та-

моми котибони номдор мавҷуд» будааст. Абдушукур дар хушнависӣ (каллиграфия) низ салиқа дошта, ба гуфти писараш, маснавиҳои «Ҳафт авранг»-и Абдурахмони Қомиро дар қамолӣ зебоӣ китобат кардааст. Вай бо баъзе шоирону фозилони озодфикри замон — Вазех, Савдо ва ғайра рафтуомад доштааст. Ба қавли Ҳашмат, дар шароите, ки амир Музаффар Вазехро аз дарбор ронда, бо ӯ ихтилот ва рафтуомадро манъ карда буд, Абдушукур ба сӯҳбати вай ҳозир мешудааст.

Абдушукур бо таҳаллуси Оят асосан дар пайравии Бедил ва қисман дар татаббӯи дигар шоирони гузашта, аз қабилӣ Носири Ҳисрав, Ҳофиз, Соиб шеър ҳам мегуфт. Вале Абдушукури Оят дар шеърҳояш асосан фикрҳои тасаввуфии он шоиронро қувват додааст. Фаъолияти маъмурии ӯ асосан ба ҳимояи дину шарият нигаронида шуда буд. Дар айни ҳол, китобхонаи ӯ, ки қисме аз китобҳои он ба писараш Садрӣ Зиё ва баъди вафоти ӯ асосан ба Заҳираи дастнависҳои шарқии АИ Ёзбекистон гузаштааст, имрӯз барои омӯхтани таърих, адабиёт ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна қор дода истодааст.

Садрӣ Зиё 2 феввали соли 1867, ки Абдушукури Оят дар вилояти Зиёуддини аморати Бухоро қозӣ буд, таваллуд шудааст. Азбаски валодати вай дар вилояти Зиёуддин воқеъ шуда буд, падараш ба ӯ Зиёуддин ном ва бинобарон ки ин воқеа дар рӯзи чумъаи моҳи рамазон рӯй додааст, Муҳаммад Шариф лақаб ниҳода буд. Вале Садрӣ Зиё на бо номи асли, балки бо лақабӣ худ шӯҳрат ёфт. Инро ҳуди ӯ чунин қайд кардааст: «Ба мурури айём лақаб авзаҳ аз исм шуда, номи асли билкулл матрук гашт. Лиҳозо аз барои эҳёи номи асли «Зиё»-ро дар ҷаридаи ашъор таҳаллус қарор додам».

«Зиё», — мегӯяд Мӯҳтарам дар «Тазкират-уш-шуаро»-и худ, — таҳсили улуми диниро тамоман дар назди падари худ намуда...

Ҳуди Садрӣ Зиё ин фикрро тасдиқ карда, дар айни замон мударрис дар назди Исо-маҳдум (1829—1898) таҳсил карданаширо қайд намудааст. Аз овони хурдсолӣ Садрӣ Зиё ба хондани китоб ва ҳунари хушнависӣ ҳаваси зиёд пайдо карда буд. Аз як тараф, аз ҷиҳати моддӣ таъмин будан, аз тарафи дигар, муҳаббати китоб ва шавқи илму дониш Садрӣ Зиёро аз ҷавонӣ ба ҷамъоварии дастнависҳои нодир водор намуда буд. Ӯ пулери, ки дар даст дошт, барои харидани дастнависҳои пурқимати қамъбӯи китобати онҳо истифода мекард, ки дар натиҷа соли 1891, ба шаҳодати Садриддин Айний, — китобхонаи вай шӯҳрат доштааст. «Китобхонаи Шарифҷон-маҳдум, — навиштааст Садриддин Айний, — беҳтарин ва бойтарини китобхонаҳои хусусии шаҳри Бухоро буд.

Дар вай нодиртарин китобхоро бо хати хубу хоно ва бо китобати ба замони таълиф наздик ва баъзан бо дастхати муаллиф ёфтаи мумкин буд».

Устод Айни Садри Зиёро бо дигар маҳдумони Бухоро муқоиса карда, дар бораи ғазилатҳои ӯ дар «Ёддоштҳо»-яш чунин гуфтааст: «Шарифҷон-маҳдум дар хушхатӣ, хушсаводӣ, шеърфаҳмӣ ва маорифдӯстӣ дар байни муллозодагони Бухоро қариб ягона буд».

Сифатҳои ҳамидаи Садри Зиёро таъкиранивисони муосираш низ таъкид кардаанд. Аз ҷумла Афзал-маҳдуми Пирмасти навишта буд: «Бо вуҷуди он ки қомати истеъдодаш бо ҳилъаи (зеvari) ин ҳама ғазил оростави пироста аст, ҳаргиз нотики (камарбанди) лоуболи аз хотира намегузорад ва ҳоки пои аҳли маъниро кӯҳли босира (сурмаи чашмон) мешуморад».

Садри Зиё дар айёми таҳсили мадраса аз шарикдарсонаш ғуруҳеро дар атрофи худ ҷамъ карда буд, ки бештаринашон шоири шеършинос буданд ва баъзеашон аз адабиёт хабардор набованд ҳам, ба қавли Айни, «хушгап, ширинсухан, зариф ва бамавқеъгӯй» буданд.

Аммо доираи ҳамсӯҳбатони Садри Зиё фақат бо шарикдарсонаш маҳдуд набудааст. Назар ба шаҳодати Садриддин Айни, бо аҳли ғазлу дониши замон маҷлисҳо меоростааст. Дар он маҷлисоҳо адибу ғазилони пешқадами Бухоро аз қабил Мирзо Назруллоҳи Лутфӣ, Абдулмаҷиди Зуфунун, Яҳёхоҷа, Содикхоҷаи Гулшанӣ, Ҳомидбеки Ҳомид, Абдуллохоҷаи Таҳсин, Мулло Бурҳони Муштоқӣ («Бисмил»), Қорӣ Абдулқарими Офарини «Дӯзахӣ», Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ, Мулло Раҳмати сартарош ва Азизхоҷаи Азиз, ки ҳар кадоми онҳо кам ё беш «нисбат ба сохти замони худ норозигӣ доштанд» (С. Айни) иштирок мекардаанд.

Дар маҷлиси Шарифҷон-маҳдум масъалаҳои адабиёт муҳокима мешуд, дар бораи аҳвали замон ва кирдори мансабдорон суҳан мерафт, «хубиҳои баъзе касони намоён» (С. Айни), ба мисли Аҳмади Дониш, Шамсиддини Шоҳин, Мирзо Ҳантӣ Саҳбо ва ғайра зикр меёфт.

Маҷлиси Садри Зиё барои вусъати фикр ва пешрафти эҷодии суҳанварони пешқадаму озодфигри охири асри XIX ва ибтидои асри XX, хусусан шоирони ҷавони вақт (ба монанди С. Айни, А. Мунзим, Ҳайрат ва ғайра) таъсири калон ва мусбат дошт. Ба ақидаи И. С. Брагинский, маҳфили Шарифҷон-маҳдум барои Айнии ҷавон як «сарчашмаи ҳаётбахш» буд.

Садри Зиё маҷбур шудааст, ки аз рӯи расму одат чанд гоҳ таҳсилро дар назди Бадриддини қозикалон давом диҳад. Ва ҳол он ки қозӣ Бадриддин, ба шаҳодати ҳуди Садри Зиё, «бидунӣ

касби камол» ба мансаби раёсат ва козиқалони Бухоро расида, табиатан «муқобили мардуми донишшиор, душмани зиракон, дӯстдори нодонон, тарафдори аблаҳон ва сарқӯби фозилон» буд.

«Бад-ин минвол (тарик).—гуфтааст Садри Зрӣ,—савоби кутуби дарсияро дарёфта ва азоби лавозими ифтихоноро кашада (гӯё сарвати падарашро амир мусодира карда, ба Садри Зиё мероси қороне нарасида будааст—С. С.), муқорини санаи 1309 ҳиҷрӣ (1891—1892 м.) аз шиканҷаи ин азоб ва талаби дарёфти ин савоб халосӣ рӯ дода, шукронахо карда.

Гуфтам: ба ҷаҳони шӯришоҳанг
Чун ҳеҷ касе ба ғам чу ман нест,
Шодона даме занам, бигуфтанд:
Хомӯш, ки ҷои дам задан нест».

Аз 22 мохи шавволи санаи 1310 ҳиҷрӣ (9 май соли 1893 м.) ғайбӣ қозиги Садри Зиё сар шуд, ки бо фосилахо тақрибан то соли 1920, то ғалабаи инқилоби Бухоро давом кард.

Садри Зиё, ба гуфти ҳудаш, ҳангоми қозигӣ дар туману вилоятҳо аз худ нишоне боқӣ мегузоштааст. Чунончи, ӯ соли 1893 ҳангоми дар тумани Пешкӯҳ қозӣ буданаш сарбанди дарёёро дурӯст карда, ба ин туман об овардааст, ки муддати ҳафт сол дар он ҷо аз беобӣ зироат намешудааст. Ё ки ҳангоми дар Чорҷӯй қозӣ буданаш барои толибилмон расми дахъяк (стипендия)-ро ҷорӣ намуда, истиқомати хучраҳои мадрасаҳои Чорҷӯйро низ ба онҳо супурдааст ва ғайра.

Зоҳиран, Садри Зиё аз мансаби қозигиаш чандон қаноатманд набудааст, ки бисёр вақтҳо баъди маъзулӣ баръакс расму одат ба рикоби амир ва зиёрати қозикалону раису вазир намерафтааст. «Ин кирдори ман,—мегӯяд ӯ,—мушир (ишрат) ба истеъфо аз хизмати қозигӣ буд. Ин маъниро ба худ лозим ғардонда будам. Баъд-ул-явм қатъан қозӣ намешавам, гуфта қасд доштам». Аммо амирон, шояд бо ғаразе бошад, аз баҳри ӯ намегузаштанд. Баръакс амир Олимхон (1910—1920) бо машварати Мирзо Насруллоҳи вазир 29 март соли 1917 ӯро қозикалони Бухоро таъин кард. «Амиру вазир,—мегӯяд Садри Зиё дар «Рӯзнома»-аш,—роқимро... ба арки Бухоро талаб карда оварда, қозикалони дорулфохираро қилодан рақабан (ғарданбанди гулӯи) ман намунонд. Ҳарчанд истеъфо ва истиғфор кардам, қабул нанамуданд. Ночор то муддати шаш моҳ муваққатан мутақаббил гаштам (қабул кардам). Ману қушбеги мазкур (яъне Мирзо Насруллоҳи вазир—С. С.) ба ғирдобӣ бало афтодем».

Дар ҳақиқат, пас аз Инқилоби феввали Русия, баъди он, шудани фармони ислоҳоти амир (7 апрели 1917) сӯби ирбӯд.

иён баланд шуд ва ба сари пешқадамони замон, аз ҷумла Садри Зиё фоҷиаҳо омад. Амир барои Ғайсал додани иғвои муллоён Мирзо Насруллоҳи вазир, Абдусамадхоҷаи раис ва Садри Зиёро мутасаддӣ карда, худ ҳеҷ гуна чорае надид.

Ин рафтори амир ба муллоёни ошӯбгар рӯҳ бахшида, Абдусамадхоҷаи раисро ба лат кашиданд ва бо хоҳиши онҳо амир Мирзо Насруллоҳи вазирро аз мансабаш озод карда, ба Кармина маҳбус ва дар он ҷо қатл кунонид. Муллоёни шӯрида бо ташвиқи Бурҳониддини қозикалони собиқ Садри Зиёро ҳам маҷ-рӯҳ сохтанд.

Садри Зиё пас аз маъзулӣ дар Бухоро истиқомат мекард. Тамоми ваҳшониятеро, ки амир ва нӯкарони вай дар ҳаққи тараққиталабон ва ҷадидҳо содир карданд, медид ва мешунид. Дар ин вақт амир Олимхон ўро ба Арк даъват намуда, таклифи қозигӣ кард, вале ў ин таклифро рад намуд. «Баъди ду рӯзи ин ҳодиса,—меғўяд Садри Зиё,—Баротбеки удайчӣ оҳиста хабаре гуфт, ки ин бор низ инкор ва исрор намоям, ба Кармина маҳбус ме-гардам. Ночор қабул кардам».

Ба ин тариқ, 10 октябри соли 1917 Садри Зиё қозини Қаршӣ таъин шуд.

Моҳи марти соли 1918 дар Бухоро дуввумин қатлу ғорати «хурриятхоҳон» сар шуд, ки дар натиҷа ба шаҳодати Садри Зиё, «ҳазорон хуни бегуноҳон рехта» шуд. Қатлу ғорат ба куштори умумии аҳолии беланоҳ мубаддал гардид. Ин вазъият тамоми туману вилоятҳои аморатро фаро гирифта буд. Чунинчӣ, дар як рӯз дар Қаршӣ 450 нафар зану мард ва кӯдакони маъсум ба қатл расиданд.

«Ҳам дар ин маврид,—навиштааст Садри Зиё,—роқими су-турро (нависандаи ин сатрхоро) дар 20 ҷумодӣ-юс-сонин санаи мазкур (3 апрели соли 1918—С. С.) ҳамроҳи Абдуғафур-махдум додарам ва Абдувакил-махдуми ҷиянам... ба сад тантана ва ҳазор воҳима оварда ба қўрғони Қаршӣ дар як хона ҳабс на-муданд. Тамоми асбобу анҷоми маро қабз (забт) карда, 16 на-фар зуафо ва нисвон (занону духтарон), ки мутааллиқони ман буданд, фақат ба либоси тан дар як хона ҷо додаанд, ки муд-дате аз ҳаёту мамоти ҳамдигар хабар надоштем. Имрӯз якшанбе буд. Ҳамин бегоҳ баъд аз намози хуфтан Абдувакил-махдуми бечораро... ба ҳоле ки забон ба тақрир ва хома ба таҳрири он бар-ааст, ба қатл оварданд».

Са-чунин вазъият марг ба Садри Зиё ҳам таҳдид таҳси-У навиштааст, ки «маро низ соат ба соат би-он қатл ва ҳар дақиқа ваҳми куштан муайян ва мута-буд», «шак надоштам, ки ҳамин дам ба олами дигар хо-

хам рафт». — Зеро, — мегӯяд Садри Зиё, — қотилон ҳамон шаб «се нафар сағир ва нисвон»-ро низ паронда буданд.

Садри Зиё шаби аввалро бо тарсу воҳима ба рӯз расонид ва бовар ҳосил кард, ки як рӯзи дигар умр хоҳад дид, зеро «медонистам, ки одатан амсоли мо мардумро, — мегӯяд ӯ, — дар рӯз намекуштанд». Баъд аз чанд рӯзи маҳбусӣ Аҳроркулибеки иноқ — ҳокими Қаршӣ ба назди Садри Зиё омада гуфтааст: «Чаноби оӣ дар ҳаққи шумоён падарӣ карданд, аз хуни шумо ва додаратон гузаштанд. Ду миллион сӯм бадали хуни шумо, як миллион сӯм барон додаратон фармуданд».

Баъди озодӣ (8 июни соли 1918) ва қозӣ таъин шудан ба Шаҳрисабз ҳам таҳдиди қатл аз сари ӯ бартараф нашуда буд. Хусусан, — мегӯяд Садри Зиё, — «аз хунхори тӯри, яъне Акрамхон, дар ҳавфу риҷо будам». Баъд аз он ки шӯриши аҳолии Қаршӣ ба муқобили Акрамхон бо қувваҳои ҳарбии Бухоро торумор шуд, амир Садри Зиёро боз ба Қаршӣ қозӣ таъин карда, ин дафъа ӯро ба назорати тағоини худ Сандбеки иноқ супурд.

Моҳи сентябри соли 1920 дар Бухоро инқилоб ғалаба кард. Ҳокими Қаршӣ Сандбеки иноқ тараддуди роҳи Афғонистон мекард. Садри Зиё аз ҳоким пинҳонӣ ба қорвони савдогарони бухороӣ ҳамроҳ шуда, аввал ба Ғичдувон ва баъд ба Бухоро омад.

Чунон ки худ Садри Зиё қайд мекунад, Ҳукумати Шӯроӣ нисбат ба вай шафқат варзида, ҷони ӯро аз қасди гумоштагони амир эмин сохт. Ӯ ба хидмати ҳукумати советии Бухоро дохил шуда, аввал дар вазифаи «назорати авқоф ва мумайизии уламо» ва баъдҳо дар комитети иҷроияи шаҳри Бухоро кор кардааст.

«Аз одамоне, ки дар он вақт (яъне дар замони амирӣ, — С. С.) қордор ва соҳибэътибор буданд, — гуфтааст Садри Зиё, — як нафар боқӣ намонд. Фақат ҳукумати ҳозира дар бораи ман, и дар вақташ ҷодаи ҳақ паймудам, бетарафона истодам, мисли дигарон ҳаракатҳои сафеҳона дар муқобили ин тоифа (яъне тараккиҳо — С. С.) накардам, мутаарризӣ ҳоли ман нагаштанд». Бинобар ин «вақте ки ба ман онд хизмате фармуданд, ба кадрҳои имкон хизматашонро ба садоқат ва ростӣ ба тақдим расонидам».

Садри Зиё то соли 1924 дар идораҳои ҳукумати советӣ кор карда, ба шаҳодати писараш Муҳаммадҷон Шукуров, тахминан охири моҳи апрели соли 1932 аз касалии ҳафакон, ки ба ин касалӣ соли 1902 дар Қаркӣ гирифта шуда буд, инчунин ба бемории тиф гирифта шуда, вафот кардааст.

Садри Зиё ҳангоми қозигӣҳои худ дар туману вилоятҳои аморати Бухоро (аз соли 1893 то соли 1920) ва баъди он дар замо-

ни советӣ низ ҳамеша машғули корҳои илмӣ эҷодӣ буд. Вале, муассифона, маҳсули адабию илмӣ вай соли 1918 ҳангоми дар Қаршӣ маҳбус буданиш бо фармони амир Олимхон сӯзонда шудааст. У аз соли 1920 то вақти вафоташ асарҳои нобудшуда-ашро қисман аз нав навишт ва онд ба ҳамзамононаш хотираҳои аҷиб ба қалам овард.

Ҳоло аз мероси адабию илмӣ Садри Зиё 11 ҷилд «Маҷмӯаи асарҳо» ва китобҳои ҷудогона маҳфуз мондааст, ки асосан дар ганҷинаи дастхатҳои АИ РСС Ўзбекистон ва қисман дар захираи дастхатҳои АИ РСС Тоҷикистон ва дар китобхонаҳои шахсӣ нигох дошта мешавад¹. Миқдори асарҳое, ки дар 11 ҷилд ҷой дорад, аз 60 адад таҷовуз мекунад, вале чунон ки устод Айни низ қайд кардааст, муҳимтарини асарҳои Садри Зиё китобҳои «Наводири зиёна», «Рӯзнома», «Тазкират-ул-хаттотин», «Таърих» ва тазкирани маизуми «Тазкори ашъор» мебошад. Ҳоло барои мо аз ин номгӯи асарҳо «Наводири зиёна» бештар зарурат дорад ва ҳикояҳои ин маҷмӯа, ки ҳоло дар даст доред, асосан аз ҳамин китоб гирифта шудаанд. Ин китоб, ки ҳукми маҷмӯаи асарҳоро дорад, аз муқаддима ва панҷ асар иборат аст. Дар муқаддима муаллиф чарабини таълиф, таърихи тадвин ва тақдири асарро чуниин шарҳ додааст:

«Аз аҳди сабо ил-ал-он (аз бачагӣ то ин вақт) ба хондани китобу дoston шавқи тамои ва завқи малокалом доштам. Хар гоҳ ҳикояте хуб аз касе мешунидам ё ривояте марғуб ба ҷое меиддам, либоси таъбир менушидам. Гоҳе муфасссалро мучмал (мухтасар) ва гоҳе мухтасарро мутавассил мекардам, то дар санаи 1322 (1904—1905) мусаввадаҳоро ба як ҷо ҷамъ карда, китобе мураттаб сохтам ва онро «Наводири зиёна» ном ниҳодам. Укало мазоминаш (оқилон мазмунаш)-ро меписандиданд, зурафо (хушзавқон) латифашро меҳандиданд. Дар санаи 1338 (1919—1920) ин китоб мафқуд гашт (нобуд шуд), ранҷи фаровони бандан ҳечмадон зоеъ шуд. Бандан шикастабол бинобар пирӣ маҷоли он надоштам, ки дубора ба китобати он иқдом намоям. То дар ин ҷузв аз замон, муқорини санаи 1342-и ҳиҷрӣ (1923—1924 м.) бандан осиро аз хизматҳои Хукумати Шӯроӣ филҷумла фароғате ба ҳам расид. Фурсатро ғанимат шумурдам... ва бадин амри лозим-ул-адо иқдом намудам».

Табиист, ки Садри Зиё ин дафъа айни ҳамон нусхаи нобудшударо барқарор накарда, онро аз нав таҳрир ва бо маълумоти тозаи солҳои баъдина, бо таъсири рӯҳияи замони нав пурратар

¹ Дар ин бора нигаред: С. Сиддиқов. Мероси адабию илмӣ Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё.— Маҷмӯаи илмӣ аспирантҳои УТД, ҷ. V, Душанбе 1966, сах. 28—37.

гардонда буд, ки холо ин тахриру таъбирро дар ҳамаи панҷ кие-
мати «Наводири зиёия» дида метавонем.

«Наводири зиёия»-ро котиби нусха, ки шахси номаълум аст,
«Тарҷуман ҳоли муаллиф ва обову аҷдои ӯ» номидааст. Ин
асар дар дохили худ боз ба ду қисм ҷудо мешавад: дар қисми
аввал тарҷуман ҳоли падари муаллиф — Абдушуқри Оят ва
гузаштагони ӯ ва дар қисми сонӣ зери сарлавҳаи «Тарҷуман
ҳоли бандан шикастабол Мирзо Муҳаммадшарифи садр ал-мута-
халлис ба Зиё» ҳаёти худӣ муаллиф аз соли 1889 то охири со-
ҳон биست баён шудааст. Аҳамияти асари мазкур дар он аст, ки
муаллиф вобаста ба нақли тарҷуман ҳоли Абдушуқри Оят ва
худаш муҳимтарин воқеаҳои таърихӣ давр ва баъзе лаҳзаҳои
ҳаёти шоирону олимони замонро ёд мекунад.

Дуюмин асари «Наводири зиёия» «Тазкират-ул-вузаро»-ст. Му-
аллиф дар ин асар доир ба тарҷуман ҳол ва вазорати 11 нафар
вазирони гузашта ва муосири худ аз қабили Абӯали ибни Сино,
Аҳмад бинни Ҳасани Маймандӣ, Низомулмулк — вазири Малякшо-
ҳи салҷуқӣ, Алишери Навоӣ, Мирзо Насруллоҳи кушбегӣ — вази-
ри Абдулаҳаду Олимхони манғит ва ғайра маълумот додааст. Ба
ақидаи Садри Зиё, ин вазирон ҳама олим, донишманд ва оқилу
сиёсатмадор буда, барои беҳбудии халқ, ривчи илму адабиёт
ва иқтидору мустаҳкамии давлат хизмат кардаанд.

«Сабабҳои инқилоби Бухоро» аз рӯи тартиб сеюмин асар дар
«Наводири зиёия» аст. Муаллиф бо ин асар дар замони охирин се
амир — Музаффар (1860—1885), Абдулаҳад (1885—1910) ва Олим-
хон (1910—1920) ба ҳаробӣ рӯй овардани мамлакат, сӯст шудани
пояҳои аморат ва бад шудани аҳволи раияи Бухороро маънидод
кардаш шудааст. Ба ақидаи Садри Зиё, пастравии умури мулкӣ,
илмӣ ва динӣ дар Бухоро аз белаёқатӣ, зарпарастӣ, маншадӯс-
тӣ, бадахлоқӣ ва фориғболии амирон, бесаводӣ, ҷаҳолат, сиёсат-
мадонӣ, золимӣ ва порахӯрии қозикалон, хиёнаткории вазиру сар-
аскарон ва дигар соҳибмансабон сар задааст. Муаллиф ҳамин
ақидаро дар асоси ҷизҳои дидаю шунидаи худ, нақлу ривоятҳои
шахсони мӯътамади муосир қувватнок мекунад.

Унвони чорумин асари «Наводири зиёия» «Латоифу мутоибот»
аст. Ин асар ба ду тақсим мешавад: дар қисми аввали он аз
ҳаёти баъзе мударрисони номдори Бухорони асри XIX ба мисли
домулло Шермуҳаммад, Абулхайхоҷаи мутахаллис ба «Қозика-
лони шал», домулло Ҳасан, Абдушуқри Оят ва шоиру олимони
охирҳои асри XIX ва ибтидои асри XX ба монанди Саидҷон-маҳ-
думи Назмӣ, Мирзо Назруллоҳи Лутфӣ ва ғайра ҷанде нақлу
ривоят ва ҳикояҳои марғуб оварда шудааст. Дар қисми дуюм
он, ки унвонаш «Мадҳу зам(м), бадеҳа ва суолу ҷавоби шуаро»

мебошад, байту рубой ва шеърҳои алохидан дар ҷавоби ҳамдигар бадохатан гуфтаи шоирони асри XIX ва ибтидои асри XX Султонхоҷаи Адо, Чунайдуллоҳи Ҳозик, Шавқӣ, Таслим, Дилкаш, Музтариб, Афсар, Мӯҳтарам, Муизим, Писандӣ, Азиз, Ҳомид, Фитрат, Зуфунун, Дониш, Дӯӣ, Афзал, Сират, Сарир, Сомӣ, Савдо ва дигарон гирд омадаанд.

«Тазкират-ул-хумақо» (Тазкираи аҳмакон) охирии асари «Наводири зиёия» буда, низ аз ду қисм иборат аст. Дар қисми аввал тарҷуман ҳол ва намунаи ашъори ҷамоатосори 23 нафар шоирони беласқат, вале соҳибмансаби Бухоро, аз ҷумла Афлӯкӣ, Акбар, Аҳмадӣ, Банда, Ҳоҷии Насафӣ, Мулло Музаффари Дониш, Роҷӣ, Одило, Ҳаким Ғарибӣ, Комил, Лакконӣ, Насро, Васлӣ ва ғайра нақл ва масҳара шудааст.

Қисми дуюми асар рафтору кирдор, тарзи маишат, одоби муомилаи «умарову вузаро»-и аҳмаки нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX амсоли Ҷонмирзони кушбегӣ, Усмонбеки кушбегӣ, Бурҳониддини қозикалон, қозӣ Олимхоҷаи судур, Аҳмад-махдуми судури муфтӣ, қозӣ Дониёлхон, Қозихон-махдуми судур, қозӣ Тешахоҷа, Абдулҳакими Савлати раис, Абдулкарими тўксабо тасвир ва танқид гардидааст.

Ҳар ду қисми «Тазкират-ул-хумақо» ҳам барои равшан кардани муҳити адабию таърихӣ давр бо санаду бурҳонҳои пурқимати худ аҳамиятнок аст. Дар қисми дуюми «Тазкират-ул-хумақо» ҳеле ҳикоятҳои ҳаҷвии муаллиф дарҷ шудааст, ки арзиши бадеӣ дорад.

Ин аст мухтасаран мундариҷаи панҷ асаре, ки дар китоби «Наводири зиёия» тадвин шудаанд.

«Наводири зиёия», махсусан се асари охирии он, як намуна аз насри бадеии адабиёти тоҷик дар ибтидои асри XX аст. Қобилияти нависандагии Садри Зиё дар ин маҷмӯа ҳеле равшан намоён гардидааст. Ҳар сеи ин асар барои равшан кардани ҳаёти маданияту таърихӣ замони муаллиф бо факту рақамҳои ҳаёти ва ҳаққонии худ қимат ва аҳамият дорад. Аммо ҳулосаҳои аз ҳодисаву воқеаҳои реалии замон баровардаи муаллиф баъзан яктарафа, гоҳе норавшану мубҳам ва вақте нодуруст аст. Муаллиф хусусан сабабҳои инқилоби Бухороро, чунонки мо медонем, фаҳмида натавонистааст. Бо вучуди ин дар ҳикояҳо ҳақиқати ҳаёт дуруст ифода шудааст.

Насри бадеии Садри Зиё аз ҷиҳати сабку услуб, соддагии забону рангинии баён низ ҷолиби диққат аст. Бисёр насрнависон он давр дар қайди иборапардозӣ ва суханорӣ монда, насрро ба дараҷае расонда буданд, ки дар он ғайр аз маъно ҳама чизро пайдо кардан мумкин буд. Аммо Садри Зиё асарҳояшро бо

забони нисбатан соддаю оммафаҳм, бо образҳои зиндаю барҷаста, бо ҷумлаҳои кӯтоҳи рехта менавишт.

Устод Айний дар «Мухтасари тарҷуман ҳоли худам» забони маснӯъ, вале бемаънии насри нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX-ро таъкид намуда, дар роҳи соддазависӣ ба ҳамаи хизмати Аҳмади Дониш ва Мирзо Азими Сомиро махсусан қайд кардааст. Садрӣ Зиё ҳам дар наср ҳамон равиҷи содданависии Дониш ва Сомиро давом меод. «Шарифҷон-махдум, ки аз иншонависони машҳури замони худ буд,— навиштааст устод Айний,— аз муҳлисони Аҳмади Қалла ва Сомӣ буда, иншо, мактуб ва хотироти худро боз ҳам соддатар ва оммафаҳмтар карда менавишт».

Ҳикояҳои «Наводири зиёия» асоси воқеӣ ва ёддошти дорад. Вале ин аз мухтареоти Садрӣ Зиё набуда, давом ва такмили равиҷи эҷодии адабиёти маорифпарварист, ки пояи он дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмад-махдуми Дониш, «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик»-и қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех гузашта шудааст. Асарҳои ёддошти ва сафарномаҳо умуман адабиёти тоҷикии нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX-ро ба воқеияти таърихӣ хеле наздиктар оварда буд.

Дигар ин ки асарҳои насри бадии Садрӣ Зиё хусусияти ҳаҷвӣ дошта, дар онҳо бо фактҳои воқеӣ шахсони машҳур бо номи худашон тасвир ва расвоиҳои даврани инкирози феодализм феш мешавад. Муаллиф ба воситаи ҳикояҳои ҳаҷвӣ ба ниҳояти расвоӣ расидани замонро нишон додааст.

Инҳо аз муҳимтарин хусусиятҳои адабиёти маорифпарварӣ мебошанд, ки дар насри бадии Садрӣ Зиё инъикос ёфтаанд. «Шарифҷон-махдум, бешубҳа, аз ҷумлаи маорифпарварон ва тараққиҳоҷони замони худ буд»,— гуфтани устод Айний, дар айни ҳол, моҳияти асосии эҷодиёти ӯро муайян мекунад.

Аз ин ҷост, ки тадқиқи ҳаматарафа ва наشري осори бадии Садрӣ Зиё на фақат барои шиносои шудан бо шароити таърихӣи замони муаллиф муфид аст, балки барои муайян кардани баъзе хусусиятҳои насри ин давр ва равобити он бо насри даврони аввали инкилоб низ аҳамияте дорад.

Аз осори адабию бадии Садрӣ Зиё то ҳол ба ҷуз чанд ҳикояҳои мунтахаб намунаи ҷомеъатаре ба таъъ нарасидааст. Мо азм намудем, ки аз намоёнтарин асари насри бадии Садрӣ Зиё «Наводири зиёия» баъзе ҳикояҳои воқеиро интихоб намуда, дар сурати як маҷмӯаи алоҳида манзури назари хонандагони сершумор гардонем. Умедворем, ки «уқало мазоминашро меписанданд, зурро рафо латифашро меҳанданд».

Саҳобиддин Сиддиқов

НАВОДИРИ ЗИЁИЯ

4. ЛАТОНФУ МУТОИБОТ

1

Ҳикояти домулло Шермуҳаммад, алайҳиррахма, ки дар замони амири саъид¹ ва амири Баҳодурхон² ба охундӣ ва тадрисӣ (дарсгӯӣ)-и мадрасаи Қӯжалтош мансуб ва бонии мадрасаи машҳур, ки дар шафати Қӯжалтош воқеъ шуда. Охунди мазкур олими мутабаҳхир (пурдон) ва комили мутафаррид (ягона), устози уламои он аср ва мумтози фузалои он замон буда, дар илми ҳолу қол (илмҳои мадраса) беқарину ҳамол (бе-монанд) буданд.

Лекин дар умури дуньявӣ (корҳои рӯзгор) ва муомилоти расмӣ (муқаррарӣ) зиёда бевуқуф (беҳабар) ва ниҳоят содалавҳ буданд, то ҷое, ки охунд, алайҳиррахма, дар китобе форсии афсона, ки ба ҷуз мӯҳмалот дар онҳо дигар чизе мавҷуд намешавад, диданд, ки ақлидус ном ҷонваре ҳаст, ки ҷамеи улум (илмҳо) ҷумлатан ва тамоми фунун (фанҳо) умуман бад-он ҷонвар макшуф (ошкор) ва маҳфузу маълум аст. Ҳазрати охунд, алайҳиррахма, аз вақте ки ин маъниро дар он китоби форсӣ диданд, ҳамеша дар тараддуд ва ҳам-

¹ Амири саъид — амир Ҳайдари манғит, ки солҳои 1800—1826 ҳукмронӣ кардааст.

² Амир Баҳодурхон — амир Насруллоҳи манғит, ки солҳои 1826—1860 ҳукмрон буд.

вора дар таҷассуси (чустучӯи) ин шуданд, ки ин чонварро аз кучо меёбанд ва чӣ гуна ба даст меоранд.

Ҳазрати охундро хизматгоре буд муътамад ва мутахаффили умуроти чузъию кулли (ӯҳдадори ҳамаи корҳо)-и рӯзгори он чаноб, Сулаймонхоҷааш гуфтандӣ. Сулаймонхоҷаи мазкур марде буд бебоку лоубол ва бадафъолу ҳаззол (шӯх), мункири камолоти ҳолию қоли (илмӣ)-и он чаноб. Аксару ағлаб ба охунд, алайҳиррахма, истехзо ва сухрият (масхарабозӣ) ба қор бурдӣ ва беодобию беҳурматиҳо кардӣ.

Валҳосил аз вақте ки ҳазрати охунд ақлидусро дар он китоб диданд, тамоми фикрашон ба ҳамин маънӣ банд буд, ки ба кадом вачҳе, ки муяссар шавад, ақлидусро ёфта, баъзе чизҳое, ки намедонанд, аз вай омӯзанд. То он ки рӯзе Сулаймонхоҷаи мазкур ба шитоби ҳар чӣ тамомтар аз дар даромал, ба ҳазрати охунд, алайҳиррахма, муждан ин хабар ва навиди хурсандӣ расонид, ки як нафар тоҷир (савдогар)-и ҳиндустонӣ омада, як адад ақлидус барои тиҷорат (фурӯш) оварда. Ду-се нафар аз уламоро, ки муқобилу муонидон (рақибон)-и ҳазрати охунд, алайҳиррахма, буданд, ном бурда гуфт:

— Онҳо шунида харидор шуда, ду сад тилло карда истодаанд.

Ҳазрати охунд, алайҳиррахма, чун ин маъниро донистанд, хусусан вақте ки харидор шудани муонидонашонро фаҳмиданд, бетоқат шуда гуфтанд, ки:

— Эй чалпас (ӯҳданобаро), ту худ толиб будани маро ба ақлидус медонистӣ, чаро мусоҳила (саҳлгирӣ) кардӣ, пеш аз онҳо харидор нашудӣ ё аз онҳо зиёдтар карда нагирифтӣ? Акнун зуд бош, панҷоҳ тилло зиёдтар — ду саду панҷоҳ тилло гирифта бар. Ҳар ранг карда он чонварро ба даст ор, вагарна муонидони ман агар онро харанд, қувваи илмияшон аз ман зиёдтар шуда, дар маҳофилу маҷолис (ҷамъомәду маҷлисҳо) бар ман ғалаба хоҳанд кард.

Сулаймонхоҷа ду саду панҷоҳ тиллоро гирифта баромада рафт. Аз бозор як адад зоғчаро гирифта, пару болашро канда, ба қафас андохта, ба эҳтирому эҳтимом (ғамхорӣ)-и тамои ба хизмати ҳазрати охунд, алайҳиррахма, овард. Ҳазрати охунд аз ин хизмати Сулаймонхоҷа зиёда хурсанд шуда, миннатдории бисёр карданд.

Сулаймонхоҷа гуфт:

— Ақлидус илован ин ҳама фазоилу камолот, ки дорад, шоири моҳири забардаст ҳам буда. Чунончи ин шохвор (шеърӣ баланд)-ро дар аснои роҳ иншо намуд, (ки) ин аст:

Мири Сулай каландар бўл,
Ақлидуси бепар бўл,
В-аз мучаррадӣ шар бўл,
Пири тӯппидӯзонам.

Ҳазрати охунд, алайҳирраҳма, ки шоири ақлидусро донистанд, аз ғояти шодӣ дар пирохани худ нағунҷиданд. Чаро ки яке аз чизҳое, ки намедонистанд ва толиби дониستاني он буданд, шеър буд.

Валҳосил ҳазрати охунд, алайҳирраҳма, дар мадрасаи Кӯкалтош қафаси ақлидусро дар болои сари худ овехта, ба эҳтиёти тамои, ба ҳазор тарсу ларз, ки мабодо ақлидус эроде гирад ва тағлите намояд (ғалате ёбад), ба гуфтани дарс машғул шуданд. Бақияи дарсҳои имрӯза тамои шуд, аз тарафи ақлидус овозе набаромад, хӯрдагирие ба зухур наёмад. Аз Сулаймонхоҷа сабабашро пурсиданд, гуфт:

— Ҳар оина ғалат мекардед, албатта ғалати шуморо мегуфт. Ҳоло ки саҳвею ғалате воқеъ нашуда бошад, ақлидус мисли уламои ин замон муқобирачӣ (калонгир) ва мунозирагар нест, ки беҳуда ба шумо муориза (ситеза)-ву муқобила мекарда бошад. Чонвари софтинат ва уламои ҳаққонист.

Ҳазрати охунд, ки имрӯз аз ҷанги ақлидус саҳату саломат халос шуданд, хеле болиданд ва ба худ фахр карданд.

Ҳангоми муруҷиат (бозгашт) аз мадраса шуд. Шогирдон қафаси ақлидусро ба ҷандин шаъну шавқат ва карру фар дар ҷилави (пеш-пеши) ҳазрати устоз мебарданд. Чун ба манзил расиданд, аз мавзее муносиб қафасро овехтанд.

Сулаймонхоҷаро барои тарбияту миришиқории ӯ таъин карданд. Эшонӣ Сулаймонхоҷа қасдан қафаси он ҷонварро дар шаб дар беруни хона ҷо доданд. Он бечора, ки болу пар барбод дода буд, шаббодое дар кӯи адам фиристод (мурд). Чун рӯз шуд, мурдааш дар қафас қоқ шуда буд.

Чун ҳазрати охунд аз ин маънӣ хабар ёфтанд, қарини ҳазор гуна афсӯс шуда, дар фукдон (талаф шудан)-и ақлидус надоматҳо карда мегуфтанд:

— Кош дирӯз таътил ва дарсгӯиро тарк карда ба таъчил шубҳаҳои худро пурсида ҳал мекардам.

2

Муқорини (наздики) замони охунд, алайхиррахма, дар вилояти Самарқанд қозӣ мулло Абулхайхоҷа, ки дар афвоҳу алсина (даҳону забон)-и дуру наздик ва турку тоҷик ба унвони Қозикалони Шал машхуру мазқуранд ва сити иштиҳор (овозаи шӯҳрат)-и он бузургвор дар байни сиғору кибор (хурду калон)-и ҳар диёр ка-ш-шамси фӣ васат-ин-наҳор (монанди офтоби нисфи рӯз) аст, чоменяташон (аз бар карданашон) дар тамоми фунун ва чамен улум ҳама касро маълум, то ба чое, ки кутуби арбаии самовия¹, ки иборат аз Фурқону Инчилу Тавроту Забур аст, тамоман маҳфуз ва мазбут буда, ҳар як кутуби арбаии мазқурано ба аҳли он дарс гуфтандӣ. Фавҷ-фавҷ ва гурӯҳ-гурӯҳ ашхос (одамон)-е, ки ҳеҷ як аз онҳоро касе наменинохт, аз он чаноб ҳаррӯза омада таълим мегирифтанд ва истифода мебурданд. Шикӣ асфалашон (нимии поёни танашон) ҳаракат надошт, аз ин ҷиҳат ба Қозикалони Шал иштиҳор ёфтанд. Ҳар ҷо, ки мерафтанд, ба маофа (таҳти равон)-и зарнигор мебурданд.

Дар ҳолу қол касеро маҷоли сухан ва ёрон қилу қол набуд. Дар ҳасабу насаб мумтозу безнобоз (бемонанд) буданд: фарзанди арҷманди Мавлавӣ Файзии Муҳашии мулло Ҷалоли Даввонианд. Дар салобату маҳобат ва ҷалолату улувви (баландии) ҳиммат назирӯ адил (мислу монанд) надоштанд.

Бо вуҷуди ин ҳама фазоилю камолоти суварӣ (зоҳирӣ) ва маънавӣ дар босби муомилоти расмӣ ва муҳовироти урфӣ (гуфтушунидҳои муқаррарӣ) он қадар сода ва бевуқф буданд, ки ба ҳеҷ ваҷҳ имтиёзи (фарқи) ҷизе карда наметавонистанд. Хатто сиҳҳату суқм (беморӣ)-и худро намедонистанд ва нағзу бади маъқулу машруб (хӯроку нӯшок)-ро намефаҳмиданд ва ҳоказо.

¹ Кутуби арбаии самовия — чор китоби муқаддас — Қуръон, Инҷил, Таврот ва Забур, ки ба дини ислом, насронӣ ва мусавӣ мансуб буда, гӯё аз осмон фуруд омадааст.

Аҷабтар ин, ки аз барои ҳар як аз ин умур (кор-
хо) мумайизе ва муаррафе (донанда ва шиносандае)
таъин карда буданд. Чунончи касе мумайизи касалию
сиҳатӣ буд, ҳар гоҳ мегуфт: «шумо саҳату саломатед»,
ҳазрати эшон касал бошанд ҳам, намефаҳмиданд ва
шаб то ба рӯз ва рӯз то ба шаб машғули ифодаи ил-
мия (дарс гуфтан) ва дигар умури шаръия (корҳои
қозигӣ) мешуданд. Агар мумайиз гӯяд: «Шумо касал
хастед», сиҳати комил бошанд ҳам, ба чуз доду фаръ-
ёд ва табиборию давохӯрӣ дигар коре намекарданд.

Борҳо мешуд, ки мумайизи касаливу сиҳатиашон,
ки мисли Сулаймонхоҷаи домолло Шери охунд марди
бебок, беидрок, бадахлоқи исрофкор буд, ба маблағе
эҳтиёҷ пайдо карда, барои манфиати худ ва аҳз (ги-
рифтан)-и маблағе аз нақда (пул) фурсате ғоиб шу-
да, пас аз он ба хидмати эшон омада, ба муҷарради ин
ки ба ҳазрати эшон муқобил (рӯ ба рӯ) шавад, гире-
бони худро гирифта, «худо хайр кунад ва раҳми мо ғу-
ломонро хӯрад» гуфтан оғоз мекард. Ҳазрати эшон ме-
гуфтанд:

— Эй фалон, чӣ шудааст?

Мумайиз мегуфт:

— Мани шум фурсате ба ҳавоич (эҳтиёҷҳо)-и худ
машғул шудам, аз аҳволи ҳазрати шумо хабар гириф-
та натавонистам. Ҳозир шарафъеби хизматашон шуда
дидам: чанобашон хеле лоҳаз (бетоб) шудаанд. Надо-
нистам ин лоҳазӣ кай ориз (пайдо) шуда бошад.

Ҳазрати эшон чун ин мешуниданд, бетаваккуф худ-
ро ба чомаҳоб афканда, дар нолиш медаромаданд, ба
ҳеҷ коре муқайяд (машғул) намегаштанд.

Борҳо мешуд, ки корҳо билкул (тамоман) маътал
мемонд, кордорон ва талабагон музтару ҳайрон мешу-
данд. Басо вақтҳо мешуд, ки ба ҷони мардум ва соири
хизматгоронашон мерасид, муттафиқан (якҷоя) даро-
мада, ба тадбир таблис (фиреб)-и ин кор ва макру
қайд (ҳила)-и он маккорро ба далоилу бароҳин (да-
лелу ҳуҷҷатҳо) собит кардани мешуданд, ба ҳеҷ ваҷҳ
мақбул намеафтод, балки аз он тоифа ранчида, озур-
дахотир шуда, аз назар меандохтанд, дигар илтифоте
намекарданд. Аз ин ҷиҳат он тоифа ночор ба худӣ он
нобакор (яъне мумайиз) муроҷиат мекарданд ва чизе
медоданд. Баъдамо ки (пас аз он ки) ўро розӣ кар-

данд, аз дар медаромад ва «алҳамдулиллоҳ» гуфтан оғоз менамуд. Ҳазрати эшон мегуфтанд:

— Биё, аҳволи маро бин, ки чӣ гунаам?

Он маккор гуфтӣ:

— Алҳамдулиллоҳ, худованди таоло ба мо ғуломон раҳм кард. Беҳисоб шукр, ки имрӯз сикҳати комил ёфтаанд.

Чун ин мешуниданд, ҳазрати эшон саросема аз ҷои худ бармехостанд, ба сари кори худ мерафтанд. Нузурот (назрҳо)-и бисёре ба ҷаноби мумайиз медоданд, ки:

— Ба шукронаи саломатии ман ба мустаҳикқон (эҳтиёҷмандон)-аш расон.

Ҷаноби мумайиз (он назрҳоро) бурда сарфи айшу нишот ва кайфу сафои худ мекарданд.

Ба ин қадар ҳам қаноат накарда, басо вақтҳо мешуд, ки баъд аз фароғи кор меомаданд, мумайиз васика оварда, ҳавлии худро ба маблағе ба касе фурӯхтани мешуданд. Ҳазрати эшон мегуфтанд:

— Чаро ҳавлии худро мефурӯшӣ?

Як мартаба — ду мартаба тааллул (саркашӣ) ва таҷоҳул карда (худро ба нодонӣ зада) мегуфт:

— Зарурате доист (сабабе ҳаст).

Ҳазрати эшон илҳоқ (илтимос)-и бисёре мекарданд. Он маккори ғаддор гуфтӣ:

— Дирӯз ба мавриди лоҳазии ҳазрати шумо маблағе назр гуфта будам. Алҳамдулиллоҳ худованди меҳрубон ба мо ғуломон марҳамат кард, ки ба ҳазрати шумо сикҳати комил ато фармуд. Имрӯз ба ваъда вафо кардан аз ҷумлаи заруриёти динист. Ба ҷуз ин ҳавлӣ дар милки худ чизе, ки маблағи назршударо кифоя кунад, надорам.

Ҳазрати қозикалон чун ин шуниданд, рикқат (нардилӣ) ҳосил шуда, ба ғоят гиристанд ва ин ҳама базл (бахшиш)-и мол, ки аз хизматгоришон мушоҳида карданд, ба ниҳояти дараҷа мамнун шуданд. Ба ҳар кас мегуфтанд:

— Хизматгор бояд ин тариқа шавад, ҳавоҳоқ лозим ин ранг бошад.

Васикаи ҳавлиро диданд, ки чаҳор ҳазор танга будааст. Ҳазрати эшон донистанд, ки маблағе, ки ба назр кифоя кунад, ин миқдор буда. Пас аз он гуфтанд:

— Эй фарзанд, давлати дуньявӣ ҳар вақт ёфт мешавад, аммо мисли ту хизматгори вафодори ҷонсупор, ки барои шукронаи саломати соҳибкораш ватанашро фурухта садақаву нисор кунад, ҳаргиз мавҷуд наместавад. Ватанатро нафурӯшу нигоҳ дор,— гуфтанд ва аз сандуқи худ панҷ ҳазор танга, ки чаҳор ҳазори он барои масрифи назру садақа, як ҳазори он мукофоти ин ҳама хайрхоҳию дилсӯзии он буд, меҳрубонӣ карданд, ки он макқори ғаддор чанд рӯз ба роҳи шарорату хабосат (бадию хабисӣ) сарф кард.

Пеш аз ин навишта будам, ки ҳазрати эшон қодир ба имтиёз (фарқ кардан)-и чизе набуданд, барои ҳар амр (қор) мумаййизе таъин намуда, дар боби он қазия (қор) фақат ба гуфтаи он мумаййиз амал мекарданду бас. Ҳатто мумаййизе, ки ба қоре таъин шудааст, дар қоре, ки ба мумаййизи дигар тааллуқ дорад, ҳар қадар ҷаҳд кунад ва ҷон қанад, ғойдаманд нашуда, дар боби он қазия, ки бад-он тааллуқ надошт, мисли соири мардумон суҳанаш ғайри маснӯъ буд (суҳанашро гӯш намекарданд).

Бад-ин тариқ дар боби имтиёзи атъимаю ашриба (хӯрданиву нӯшидани) мумаййизи дигаре таъин шуда буд, ки дар болои ҳар таом ҳозир мешуд, агар нағз гӯяд, меҳӯрданд ва илло рад мекарданд.

Ҳатто басо вақтҳо мешуд, ки чанд нафар ҳамсӯҳбату шарикмаслиҳат буданд, рӯзе, ки сӯҳбатеву меҳмондорие дошта бошанд, мумаййизи атъимаро дида мефаҳмониданд. Дар он рӯз ҳазрати мумаййиз қор медоданд, ба ин тариқ ки вақте ки таоми маъхуда (ваъдагӣ)-и ҳазрати эшонро бақовулон ҳозир мекарданд, ҷаноби мумаййиз омада медиданд ва хуш намекарданд. Дар ин сурат мумкин набуд, ки бақовулон муориза (баҳс) ва муқобила кунанд ё ҳазрати эшон бар хилофи гуфтаи мумаййиз дар он таом даст дароз намоянд. Ночор бақовулон барои тайёр кардани таоми дигар мерафтанд. Ҷаноби мумаййиз табақи қашқарию, ки ним сер¹ оши палав ба замми ҷалаву гӯштҳои кӯфта ва мурғу қабки биръёнкарда дошт, мебардоштанд ва ба яке аз он рафиқон, ки пеш аз ин гуфта будем, ба ҳузури ҳазрати эшон медоданд ва мегуфтанд:

— Бареду ба мустаҳикқаш диҳед, дар ҳаққи ҳазра-

¹ Сер — як қялову шашсад грамм.

ти эшон дуо кунад. Чаноби соҳибдавлату валинеъма-
там ин тариқа ошхоро хӯрда наметавонанд.

Дард дар гулӯи ҳамгинон (ҳама) банд мешуд, чизе
гуфта наметавонистанд. Агар мегуфтанд, коҳиш ме-
диданд.

Мумайнзи либос ва дигар ҳар чиз бад-ин қиёс.

3

Охунди домулло Ҳасан, алайҳиррахма, дар замони
амир Ҳайдари мулаққаб ба амири Саид ба рутбаи
охундӣ ва мударрисии мадраси Кӯкалтош мансуб бу-
данд. Ҳазрати охунд, алайҳиррахма, аз (деҳан) Зар-
метани тумони Вағонзе буда, дар камолоти зоҳирию
ботинӣ саромади уламон асри худ буданд. Аз ин чи-
ҳат аз байни уламон он замон имтиёз ёфта, ба рутбаи
охундӣ зинатафзо шуданд. Волиди мочиди роқими су-
тур (падари нависандаи ин сатрҳо) ақзалкузот (қози-
калон) домулло Абдушакур, алайҳиррахма, ба шогир-
дӣ он чаноб ифтихор мекарданд ва дар камолоти ихлос
дар тамоми аҳвол ба таъзиму тақрим ном мебуданд
ва ёд мекарданд.

(Домулло Ҳасан) бо вучуди ин қадар фазлу камол
дар умури расмӣ ва муомилоти урфӣ мисли охунди
домулло Шер ва Қозикалони Шал зиёда содаву беву-
қуф буданд. Ҳазрати волидам (падарам) аз ғояти их-
лосашон аз иснод (нисбат додан)-и кирдору атвори
нолоиқ нисбат ба ҳазрати устозашон ба мароҳил ле-
гурехтанд. Маазолик (бо вучуди ин) аз фаҳвои кало-
машон (мазмунӣ гапашон) маълум ва аз таҳрири ма-
ромашон мафҳум мегашт, ки кам аз азизайни мазку-
райн (он ду кас — домулло Шер ва қозикалон) набу-
даанд.

Аз он ҷумла ҳазрати волидам нақл мекарданд, ки
як нафар шогирдашон (шогирди домулло Ҳасан) дар
айёми зимистон аз вилояти Балҷувон як адад кампали
балҷувонӣ (овард), ки агар донӣ, тахта-тахта шолхон
дароз мешавад, ки онҳоро ба ҳам медӯхтанд, дар ива-
зи палос ба кор мебуданд, ба ҷои шол истеъмол ме-
карданд. Ҳазрати волидам мегуфтанд: як нафар аз та-
ломизаашон (шогирдонашон) дар мадраси Кӯкалтош
омада, ҳазрати устозро зиёрат карда, як адад аз кам-
пали мазкур ба расми армуғону тӯҳфа ба хидматашон

овард. Бо он ки ҳадъи мавсуфа (таърифшуда) дар адади (ҳисоби) чизе намегузашт, ҳазрати охунд, алайҳирраҳма, писандиданд, зиёда мадҳу санои онро карданд. Аз номаш пурсиданд. Гуфт:

— Кампал меноманд.

Аз ваҷҳи тасмия (этимология) ва маънии он истифсори (пурсишҳо) карданд, аз алфози мӯҳмала (гапи бемаънӣ) буданаш таъҷҷубҳо намуда гуфтанд:

— Бояд маъние дошта бошад.

Валҳосил бақияи имрӯз тамоман ба тафтиши кайфият (чигунагӣ)-и бофтан ва тавҷеҳ (шарҳ додан)-и ваҷҳи тасмияи он гузашт, ба ҳадде ки сабаби забондарозии баъзе мунофиқини таломиза шуд. Алоайҳол (ба ҳар сурат) имрӯз бад-ин қилу қол (гуфтушунид) мунқазӣ гашт (гузашт). Ҳазрати устоз аз мадраса ба висок (хона)-и худ ташриф бурданд.

Пагоҳ иттифоқо хунокии ҳаво андак шиддат кард. Вақте ки шогирдон ба мадрасои Қӯқалтош омада, интизори қудуми ҳазрати устоз мебурданд, имрӯз ҳамонро барои сардии ҳаво дертар ташриффармо гаштанд. Лекин чӣ омадан! Чӣ ташриф овардан!

Ҳамин ки аз дур намудор гардиданд, ҳама беихтиёр дар ханда шуданд, ночор бинобар бузургии кадр ва рифъати манзалаташон (баландии мартабаашон) худдорӣ мекарданд, пинҳонӣ меҳандиданд. Ҳазрати устоз ба алоқаву муносибати хунокии ҳаво ҳар қадар либосе, ки дар бисоти худ доштанд, пӯшидаанд. Пӯшидане, ки масалан, ҷомаи кимҳоб аз тахт, ҷомаи чити кӯҳна аз рӯи он, боз аз болои ҷомаи чити кӯҳна як ҷомаи маҳмали амир додагӣ, аз болои вай як дона яктаҳи қаламии кӯҳнаи табаррукӣ, ки дар замонаш ҳазрати волида (модар)-ашон бофатагӣ ва ҳоказо. То ба ҷое, ки ҷомаи кимҳоби таҳ будагӣ бинобар дарозӣ ҳасу хошоки роҳро рӯфта меовард, ҷомаи рӯй, ки яктаҳи қаламӣ, бинобар кӯтоҳӣ то миёнашон омадагӣ буд. Валҳосил аз тахт, ки кимҳоб, то рӯй, ки қаламӣ буд, ҳафт адад ҷома ба ҳисоб меомад, ки пӯшида буданд, ки дар байни онҳо шоҳиву адрасу банорас ҳам мавҷуд буд, ки тамомаш бинобар кӯтоҳиву дарозии якдигараш намудор мешуд.

Либосҳои муборакро шунидӣ, акнун аз дастор (салла)-и мутабаррак (табаррук) шунав. Ду-се адад каллалӯшу қулоҳу телпак ба тариқи лаффу наشري му-

шавваш¹ пӯшида буданд. Аз болон он як фӯтаи шоли мандил (матон махсуи салла), ки амир додаги буд, баста буданд. Аз болон он кампали дирӯзаро марҳамат карда буданд. Хар кадар ҷаҳд кардаанд, ҷаноби кампал ба сари муборақ наистода, хар тарафаш овезон шуда, барон нигоҳ доштани он як фӯтаи пашмини сиёҳ, ки сарбозону шубонон (чулоиҳо) потоба месозанд, печонидаанд. Сару рӯю гарданашон тамоман ба зери дастор пинҳон шуда буд.

Ба ҳамин ҳангома, ки дар тамошоҳои Порич ҳам намунаи он мавҷуд намешавад, аз гаронии дастору либосҳои қатор андар қатор ҳазрати устозро қуввати рафтор набуд. Чанд нафар аз таломизаашон мисли ин ки қанори пахтаро бардошта меоварда бошанд, ба зӯри бисъёр бардошта меоварданд. Онҳо низ аз гаронии бор ва ғоятӣ ханда суст шуда, гарқи арақ гашта буданд.

Бо ин гирудор ва бо ин ҳама ҷомаву дастор ҳазрати устоз дохили дарсхона шуданд. Ба ҷойгоҳашон қарор гирифтанд, лекин турфа намоише ва аҷаб хайате доштанд. Аккосон (фотографҳо)-и урупой кучо, ки ба ҳамин ҳолату дар чунин сурат акси муборакро гирифта, дар намоишхонаҳо нумури аввал карда, доман-доман тангаю тиллоро иловаи мо-фй-л-кисаи² худ созанд.

Алоайюҳол ҳазрати устоз баъд аз фурсате аз байни ҷомаву дастор овоз бароварда гуфтанд:

— Дирӯз дар ваҷҳи тасмийи «кампал» хеле қилу қол ва гуфтугузор кардем, гап ба ҷое қарор нагирифт. Имшаб ба мабдаи файёз (аз илҳомгоҳ) ин шубҳа ҳал шуд. Вай ҳамин ки «кампул» — ба зами «п», ба маънии ин ки бо вучуди чизи хуб будан ва масрифи бисъёр доштан пулаш кам, яъне қиматаш андак. Чунончи ба хар ранг истеъмол кардани шавем, салоҳият дорад. Чунончи имрӯз мо ба сари худ баста омадем, аз фӯтаи шоли кашмирий, ки аз таҳти он баста будем, гармии кампал зиёдатар ва ҳушнамотар. Маазолик (бо вучуди ин) баробари фӯтаи шоли кашмирий кадру қимат надорад. Аз ин ҷиҳат «кампул», яъне арзон гӯем, ҷой дорад.

¹ Лаффу нашири мушавваш — дар шеър дар як қатор омадани чанд исм ва баъд бе риояи тартиб зикр шудани сифати он иномҳо. Дар ҷумлаи боло ҳамин бетартибӣ манзур аст.

² Мо-фй-л-киса — он чи дар киса ҳаст.

Ҳамгинон ба чуз ин ки қабул кунанд, чӣ чора доштанд! Дар ин асно хабар оварданд, ки ҳазрати амир, яъне амир Насруллоҳи мулаққаб ба Баҳодурхон аз роҳ, яъне аз тахти саҳни мадрасаи Кӯкалтош мегузаранд. Дар он айём расм чунин буд, ки аз пеши ҳар мадраса, ки амир гузаштани шавад, мударрис ҳамроҳи таломизааш (шогирдонаш) баромада, салом дода, дуо мекард. Имрӯз ҳазрати охунд, алайҳирраҳма, ба ҳамин хангома бояд амиро салом кунанд ва дуо намоянд. Шогирдонро ғам гирифт, ҳайрон шуданд, ки чӣ кунанд. Ба ҳазрати эшон сивон (ғайр аз) кирдору атвори худашон дигар чизро гуфтан ва маъқул кардан имкон надошт.

Лиҳозо (бинобар ин) бардоштанд ва мисли ин ки аввал дафъа оварда буданд, ин бор низ кашон-кашон ба сари роҳ оварданд. Вақте ки назари амир аз дур ба ҳазрати эшон афтод, худдорӣ карда натавонист, беихтиёр муфрит (аз ҳад зиёд) бихандид. Барои ин ки зиёда аз ин хандида ба назди халонк аз ин ҳам бадтар шарманда нашавад, ба остини худ дахонро маҳкам гирифта, аспи худ ниғаҳ дошт, шогирдонро имо кард, ки ҳазрати эшонро ба дарсхонашон баранд. Шогирдон ҳасбуламп (мувофиқи фармон)-и амир ба ҳазрати эшон муқайяд (машғул) шуданд. Ҳазрати устозро бинобар вазнинии чомаву дастор мумкин набуд, ки аз зинаҳои саҳни мадраса бароварда тавонанд. Ҳазрати охунд, ки ҳар дафъа ба зӯри бозуи таломиза аз як зина баромадани шаванд, дубора ба замин меафтанд. Халке, ки буданд, амиро гузошта, дар тамошон ҳазрати эшон шуданд. Ҳама механдиданд, ҳичоб (парда)-и ҳаёву одоб аз миён бардошта шуд.

Амир ва аркони давлат ҳайрон буданд, ки чӣ кунанд. Шогирдон барои ин ки ҳар як зӯри бисъер заданд, монда шуданд. Илова бар ин ба ҷиҳати дар хузури амир ва халқи бисъер аз ўхдаи ин кор набаромадан аз ҳичолат об ҷӣ, ки зардоб гаштанд. Охируламп амир дид, ки намешавад, одамони худро фармуд, чанд нафар аз асп фароманданд ва ҳазрати эшонро аз зинаҳо бароварданд ва ба мақаррашон (қароргоҳашон) оварданд. Дар ин маврид амир амр кард, ки ҳазрати эшон пир шудаанд, баъдальям (минбаъд) мисли дигарон тасдеъ (заҳмат) накашанд, дар болон дарсгоҳҳо дар ҳаққи мо дуо кунанд, кифоя аст.

Шогирдон аз ин бори гарон халос гаштанд.

Ҳазрати охунди мазкурӣ, алайҳиррахма, аксару аглаб аз забони мардум авсофи ҳамидаи Мирзо Абдулқодири Бедилро мешунданд. Рӯзе яке аз таломизаашонро, ки мӯътақиди Бедил буд, гуфтанд:

— Аз ашъори Бедил ягон байт хоӣ, бинем, ки маънӣ дорад ё не.

Шахси маъмур ин байти Бедилро, ки ссонтар ва ба фаҳми ҳазрати охунд наздиктар буд, хонд (байт):

Зиндагӣ бар гардан афтодаст, Бедил, чора чист?

Шод бояд зистан, ношод бояд зистан.

Ҳазрати охунд, алайҳиррахма, фурсате дар тафаккур шуданд (ба фикр рафтанд) ва охир сар бардошта гуфтанд:

— Бедил ҳам касе набуда. Ин ҳама гапи бисъёр чӣ даркор? «Хафа шудам» гӯяд, кифоя мекард.

5

Ҳазрати охунд, алайҳиррахма, амри эътиборӣ¹ будани дунёро билкул мӯътақид буданд. То ба чое, ки масалан қанду набот, ки амри бадеҳист², ҳазрати охунд, алайҳиррахма, мункири он буда, ин ҳам эътиборӣ фарз мекарданд. Аз барои тасҳеҳи ин эътиқод ғулунг, санҷид, мавиз ва амсоли он ҳар чиз, ки ба дасташон афтод, ба даруни пиёлаи чой андохта, чоӣ ширин, яъне қандчой гуфта, ба аҳли маҷлис меоданд. Мардумон ҳайрон мешуданд, ки чӣ кунанд. Меҳрубонии худо, ҳазрати охунд, алайҳиррахмаро, чашмашон обрав буд, (ки) дар урф шилпуқ меноманд. Аз ин ҷаҳат қувваи босира (биниш)-ашон камтар буд. (Меҳмонон) оҳиста чоӣро ба тахти бўрьё мерехтанд.

6

Ҳазрати охунд, алайҳиррахма, аз Зарметани тумони Вагонзе буда, дар айёми дарсхонӣ барои таҳсил Бухоро омада, дигар ба ватани худ ҳаргиз мурочнат

¹ Амри эътиборӣ — мафҳуми нисбӣ.

² Амри бадеҳӣ — мафҳуми маълум ва равшан, чизе, ки доғистани он ба фикр ва далел мӯҳтоҷ нест.

накарда, пайваста дар айёми таътилу таҳсил ба риёзати шоққа (азоб) дар Бухоро истиқомат карда, то вақте ки ба рутбаи охундӣ расиданд, аз Бухоро асло ба ҷое нарафта, ба чидду ҷаҳди тамом ба таҳсили улуми ҳолу қол иштиғол менамуданд, то вақте ки зиёда пиру нотаъвоҷи гаштанд.

Дар овони охундӣ хостанд, ватани асли ва ҷойҳои обову аҷдоди худро дар охири дам як дараҷа бинанд. Озими Зарметан шуданд. Марду зан барои истиқбол баромаданд, роҳро бому дарҳо мамлӯ (пур) аз тамошобин буд.

Вақте ки ворид шуданд, як нафар кампири кӯҳансол, (ки) охундро дар замони хурдӣ дида буд, шинохт ва гуфт:

— Дугона, кӯри Ҳасан, кӯри Ҳасан! Дар Бухоро одам қаҳт шуда будааст, ки кӯри Ҳасан охунд шудааст?

7

Мисли ин ҳикояти охунд, олайхиррахма, ҳикояе ба волид (падар)-и мочиди роқими адимулқадр Зиёи садр воқеъ шудааст. Вай ҳамин, ки ҳазрати падари бузургворам модаре доштанд, бағоят кӯҳансол. Чунончи, ҷаноби волидам ба раёсат (раисӣ)-и дорулфоҳираи Бухорои шариф ба замми мударрисии мадрасаи Турсунҷон ва амали садри дар замони амир Музаффархон сарафроз ва аз байни уламои Бухоро минкулли вучӯх (аз ҳар вачҳ) мумтоз буданд. Модари ҳазрати волидам тобасироҳу дар қайди ҳаёт буданд. Умри ҷаддаам (модаркалонам) аз ҳаштоду панҷ мутаҷовиз буд ва синни қиблагоҳам тақрибан ба шасту се расида.

Аммо қиёфаи ҷаддаам дар ғояти аҷобат буд: қомате доштанд ба ниҳояти дарозӣ, рише доштанд дар қамоли бузургӣ, сиблате (мӯйлабе) доштанд ситабр (ғафс), дандонҳо мисли кӯдакон беҳато; камгӯй, зудранҷ.

Ҳазрати қиблагоҳам риояву одобашонро ба ниҳояти дараҷа нигоҳ медоштанд, ба ҳилофи ҷаддаам, ки муомилашон нисбат ба ҳазрати қиблагоҳам баръаксӣ ин буд. Чунончи, бе ҳеҷ вачҳ илтифоте намекарданд. Ба назди ҷаддаам ҳама одам буданд, ба ҳилоф (ғайр)-и ҳазрати қиблагоҳам, ки чизе фарз намекарданд, касе намеангоштанд. Ҳар бор ки ҳазрати қибла-

гоҳам ба ҳазор тарсу ҳарос ба сад услубу одоб салом карданӣ мешуданд, ... тағофул ва таҷоҳул мекарданд (худро ба нодонӣ мезаданд). Қиблагоҳам баъд аз интизор салом медоданд, ҷавоб намедоданд. Қатъан қобили хитоб (сазовори гап задан) намедонистанд. Фарзан ҳазрати волидам иттифоқо дар байни сӯҳбат афтода, мудохила карданӣ шаванд, номашонро гирифта мегуфтанд:

— Эй фалон, ту гап назан, намефаҳмӣ!

Агар зуд бархостанд, халос шуданд, андак мусоҳила карданд, (модар) оташгираки дарозе тобистон зимистон дар пешашон доштанд, кайҳо омада бар сарашон меҳӯрд, ки борҳо ба захми он оташгирок сару рӯяшон маҷрӯҳ мешуд. То ҳадде ки ман бинобар хурдсолӣ ё вучӯҳ (сабаб)-и дигар хеле тақарруб (наздиқӣ) доштам, гоҳо ба ҳазрати волидам дилам сӯхта, ба ҷаддаам густохона арз мекардам, ки чаро ин қадар беилтифотӣ мекунед? Дар ҷавоб мегуфтанд:

— Падарат беақл, аз бачагиаш ҳамин тариқа беақл аст.

Чунончи, рӯзе ҷаддаам бе сабабу боис арбада (чанчол)-и бисъёре карда, се-чор оташгираки ноҳақ ҳазрати қиблагоҳамро зада, чанд ҷои сару рӯяшонро маҷрӯҳ карда, маазолик (бо вучуди ин) қаҳр карда ба гузари Мирзо Ғафур, ба ҳавлии амми (амаки) хурдиам мулло Абдурахмон баромада рафтанд.

Аз одоташон ҳамин буд, ки ҳар бор ки ба ҷое раванд, бо вучуди пирӣ, пиёда мерафтанд, касе ҳамроҳ намебурданд. Агар ҳамроҳ дошта бошанд, пештар ҳамроҳи чизҳои лозимаашон мефиристоданд. Худашон ба сари ҳар кӯча, ба болои ҳар суффа нишаста, агар аввали пагоҳ бароянд, дар охири рӯз ба гузари Мирзо Ғафур мерасиданд. Ин бор ҳам ҳамин тариқ пиёдаву танҳо баромада рафтанд.

Ҳазрати қиблагоҳам ба расми маъмулашон барои эҳтиёҷоти шаръӣ (корҳои раисӣ) баромада рафтанд. Ман ҳам, ки вақти мактабам расида буд, лекин бинобар арбадаи ҷаддаам хеле дер мондам, аз ҳавфи адиб (муаллим), ки маро муотаб (сарзаниш) насозад, зудтар баромада ба мактаб рафтам. Соати дувоздаҳ ба тариқи маъхуда (одат) барои хӯрок кардан аз мактаб омадам. Дидам, ки ҷаддаам ба сари суффаи ҳавлии дарун ба ранге, ки рафта буданд, ба сарашон фаранҷӣ нишастаанд.

Ман, ки аз муомилаи чаддаам нисбат ба ҳазрати қиблагоҳам хеле дилгир шуда будам, хусусан аз ин гашта омаданашон, ки хилофи одаташон буд, дар ҳайрату изтироб мондам. Чаро ки ҳар дафъа ки ба ҳавлии аммам мерафтанд, даҳ рӯз—понздаҳ рӯз меистоданд. Моён ҳар кадом барои диданашон ва таклифи омаданашон чанд мартаба мерафтем, баъд аз он меомаданд. Агар намерафтем, ҳаргиз намеомаданд. Ин муомила ба тақдире, ки бе ҷангу ҷанҷол мерафтанд. Аммо агар ба тариқи коҳиш раванд, ба ин тариқ ки аз ҳазрати волидам ё волидаам ё аз дигар мутааллиқон ранҷида раванд, муддати рафтанашон ба як моҳу ду моҳ мекашид. Дар ин муддат шахси гунаҳгор шудагӣ чанд маротиба рафта тавба мекард. Боз ихтиёри омадан ба худашон: кадом вақте ки хоҳанд, ба ранге ки рафта буданд, меомаданд. Ҳар дафъа расиданашон ба гузари Мирзо Ғафур дар охири рӯз буд, омаданашон ҳам ба ҳавлии моён дар охири рӯз воқеъ мешуд. Ин дафъа бар хилофи таомулҳои маъхуда ҳамин рӯз гашта омаданашон билкул (тамоман) хилофи қоидаи мустамиррашон (доимиашон) буд. Хусусан, вақте ки маро диданд, пурсиданд, ки:

— Падарат кучост?

Аз ин саволи чаддаам ба худ ларзидам. Чаро ки яқин медонистам, ки чаддаам ҳаргиз сари савдои падари бузургворам надоштанд, қатъан ном намегирифтанд. Ин дафъа муомила тамоман бар хилофи мӯътод (одат) ва замонҳои гузашта буд. Лихозо (бинобар ин) шак накардам, ки зоҳиран ғазабашон боло гирифта, ба оташгиракҳои задагиашон дилашон хунук нагашта, бинобар он аз роҳ гашта омадаанд. Хусусан қиблагоҳамро ном гирифтани ва суроғ кардани аввал далел буд аз барои ин маънӣ. Аз ин ҷиҳат ҳайрон шудам, ки ҳазрати қиблагоҳамро ҳастанд гӯям ё не. Агар ҳастанд гӯям, албатта «гирифта биёр!» хоҳанд гуфт. Дар он сурат боз чанд адад захири оташгирак иловаи захири собиқ хоҳад шуд. Агар «нестанд» гӯям, рафта мебинанд, ки мурофия¹ пурсида истодаанд, аз шакли шуми ман безор хоҳанд шуд. Баъд аз ин марҳаматҳое, ки дар ҳаққи ман доштанд, кона лам якун (буду нобуд) хоҳад гашт. Чун дидам, ки ба дасташон оташги-

¹ *Мурофия* — ҳалли даъво дар маҳкама, муҳокимаи суд.

ракеву калтаке надоранд, гуфтам: зоҳиран ин дафъа ба дашном ва коҳини забони иктифо (кифоя) хоҳанд кард. Ликҳозо, боз қатъи накарда гуфтам:

— Баъд аз шумо баромада рафта буданд. Ман ҳақиқат ҳозир аз мактаб омадам. Надонистам омада бошанд ё не. Дида омада ҷавобашро медиҳам,— гуфта ба хизмати ҳазрати қиблагоҳам тобасироҳу омадам.

Дидам, (надар) аз ҷосе ки рафта буданд, ҳозир омадаанд. Акнун муқайяди либос кашидан ҳастанд. Салом кардам, ... баъд аз навозишоташон гуфтам:

— Ба ҳавили марҳамат кунанд.

Азбаски ин маъий пеш аз ин ҳаргиз ба зухур наёмада буд, ҷаро ки ҳар бор ки хоҳанд, ҳудашон ташириф меоварданд, агар ҳафтаву даҳ рӯз ҳам нахоҳанд ва надароянд, касе ёрон ин надошт, ки таклиф кунад. Ин бор, ки бар ҳилофи одату расм ин маъий ба зухур омад, як дараҷа таъҷҷуб карда, боз аз бораи ин ки ман малул нашавам, гуфтанд:

— Ҳозир ҳалок шуда омадам, чӣ кор доштаанд? Ман гуфтам:

— Биёнам омаданд, шуморо металабанд.

Ҳамин ки номи бибиро шунданд, ранг аз рухсорашон парид, аламҳои оташгирак, ки ба сабаби мулоқифе (лутфу марҳамате) ба ман аз хстирашон рафта буд, ба хотирашон омада, аҳволашон билкулӣ тағйир ёфт. Ҷаро ки одати маъхуда ва мустамирран мазкураи волидаашонро ҳазрати қиблагоҳам низ медонистанд. Ин дафъа бар ҳилофи мотақаррар (одати муқаррарӣ) соати дувоздаҳ омаданашон бе сабаби кулӣ нахоҳад буд. Сабаби кулӣ илтифот набудан муқаррар! Албатта бонси омадан иҷрои коҳиш асту бас! Натиҷаи вай фақат хӯрдани оташгирак! Аз ин ҷиҳат ҳазрати қиблагоҳам аҷаб ҳолате шуда буданд, музтару ҳайрон гаштанд.

Ман изтирору изтироби ҳазрати қиблагоҳамро дидам, беихтиёр гиристам. Алоайиҳол (ба ҳар ҳол) аз ҷояшон бархостанд ва дасти маро ба дасташон дар ҳоле ки меларзид, гирифтанд ва ғарсинон гардиданд... Расидем ба ҷосе ки ҷаддаам нишаста буданд. Ҳамин ки қиблагоҳам ба ҷаддаам муқобил шуданд, ҷаддаам аз ҷои худ бархостанд ва ба ҳазрати қиблагоҳам салом карданд. Ҳазрати қиблагоҳам чун ин бор таври қорро ранги дигар диданд, давои омаданд, дастҳои ҷаддаамро бўсиданд, ба ҷашмонашон молиданд.

Чаддаам низ сару рӯи қиблагоҳамро ба даси худ мо-
лидаю бўсида гуфтанд:

— Дар ин қадар муддат ман қадри туро падони-
стам ва рутбан туро нафаҳмида будам.

Чун ин муомила ба зуҳур омад, ҳазрати каъбаго-
ҳӣ (модар) ва ҳамшираҳо ва соғри (дигар) ашхосу
нисвон (занон), ки аз омадани чаддаам тарсида, ҳар
як дар завоё (кунҷакҳо)-и хона ва мадонҳою даҳлезҳо
ҳазида буданд, ҳама якбора ба рӯи ҳавлӣ баромада,
ҳар кадомашон омада аз ин мулотифан чаддаам мам-
нун гашта, яке дастҳо ва дигаре қадамҳои чаддаамро
мебӯсиданд.

Алоайнҳол ҳазрати қиблагоҳам хурсандона ба ма-
қаррашон (қароргоҳашон) мурочиат намуданд (бар-
гаштанд). Чаддаам хонаашонро кушода қарор гирифт-
танд. Чамен занҳою кӯдакон ба гирдашон чамъ ома-
данд. Пас аз он чаддаам сабаби гашта омаданишон
аз роҳ ва боиси ин ҳама илтифоташон ба қиблагоҳро
чунин дар маърази баён оварданд, ки:

— Баъдамо (пас аз он) ки ман қаҳр карда аз ҳа-
вилӣ баромадам, як дараҷа ба болои суффаи фалон
нишастам ва ҳалокнамро баровардам. Аз он ҷо бар-
хоста, ба дари сарои Урганҷ расидам. Дар ин вақт аз
тарафи Регистон дар байни обирон (роҳгузарон) шӯ-
ришу ғавғо пайдо гашт, ҳаяҷон воқеъ шуд. Одамони
рафтагӣ аз роҳ гашта омаданд. Савораҳо аз марокиба
(маркабҳо)-шон фууромада, дутарафа саф баста, кӯча-
боғ карда, дастҳо пеш гирифта, ба роҳи калони Ре-
гистон чашм дӯхта мунтазир истоданд. Ман шак на-
кардам, ки амир меоянд. Ман, ки дар тамоми умри худ
амирро надида будам, хостам, ки дар лами ахир як
дараҷа амир ва кайфият (чигунагӣ)-и саворӣ кاردани
ӯро бубинам. Бад-ин ғараз ба дарвозае даромадам
ва ба роҳраваш пинҳон шудам. Мунтазири омадани
амир гаштам. Маъмурон ва одамони ӯ намудор шу-
данд. Ман ғофил намонам гуфта, саропо чашм шуда
дар роҳ нигоҳ мекардам. Билкул қариб гашт (наздиқ
омад), таваҷҷӯҳи ман ҳам том шуд. Овози абзоли са-
ри асп ба гӯшам расид, сару гардани асп ҳам намудор
гардид. Вақте шуд, ки дар болои асп касе дар ғояти
таҷаммул (шукӯҳу дабдаба) пайдо шуд. Ба диққат
амирро мебинам гуфта, нигоҳ карда дидам, (ки) пи-
сарам раис буда. Хайрон шудам, ки писарам фалон ба
ин рутбаву ҷода расида будааст, мани беҳабар ҳар

рӯз ўро дашном медиҳам, гоҳо мезанам, беақл мегӯям. Ман надониста будаам, фарзандам сдами калон шуда будааст. Мардумон то ин дараҷа кззат мекардаанд. Аз ин ҷиҳат аз кирдори имрӯза ва гуфтори нешйнаам пушаймон шуда, аз ҳамон ҷо гашта омадам, ки аз дили фарзандам барорам...

Ман баромада кайфияти гашта омадани ҷаддаам маъ (ва) хикояти мазкурро ба самъ (гӯш)-и ашрафи қиблагоҳнам расонидам. Қиблагоҳам завқҳо карда: «Ақнуи аз шаттаву захми оташгирак халос шудам»,— гуфта хурсандӣ намуданд...

8

Дар замони амир Насруллоҳ кафшдӯзе буд зарифу хуштабъ, ҳаззол (ҳазилкаш), суҳандон. Хони мазкурро ҳар гоҳ дар роҳ ба устои мазбур мулоқот афтодӣ, дахле кард ва усто ҷавоби хавломезе гуфт. Аз ин мамар (аз ин сабаб) хони олишонро ба устои суҳандон маърифате ҳосил шуда буд.

Рӯзе дар роҳе ҳар ду мулоқӣ шуданд. Усто дар бағали худ чанд чуфт кафши заифона дошт. Ва ҳол он ки пеш аз ин кафши мардона мефурӯхт. Хон гуфт:

— Усторо чӣ боис шуд, ки кафши заифона мефурӯшанд?

Усто бадеҳатан гуфт (байт):

Мардона дӯхтем, зи мо кас намехарад,
Рав, рав, занона дӯз, ки мардон хама харанд¹.

9

Амири мазкурро надиме буд мулаққаб ба Махдуми Гов, ки аз ин лақаб зиёда мутааллим (аламнок) буд. Амир Насруллоҳро расм чунин буд, ки ҳар ҳафта як мартаба ба зиёрати ҳазрати Нақшбанд бо маъдуде чанд (чанд нафар) аз хоссони худ мерафт. Дар айёми тирамоҳ, ки деҳқонон мавошӣ (хайвонот)-и худхоро дар биёбон раҳо кунанд, амир Насруллоҳ қасди зиёрати ҳазрати бузургвор кард.

Дар аснои роҳ фавҷе аз говон ба расми маъмул

¹ Зарофати усто дар ин аст, ки ӯ мардонро ҳар номида, амирро низ аз он қабил медонад.

дар биёбон машғули чаро буда, ба садоҳои муҳиб на-
фир (фаръёд) ба фалак мерасониданд.

Амир Насруллоҳ ба маҳдуми мазкур хитоб намуда
гуфт:

— Говон чӣ мегӯянд?

Маҳдум гуфт:

— Нафаҳмидам, пурсида арз мекунам.

Ин бигуфт ва ба тарафи говон равон шуд. Чанде
гӯш ба даҳони говон ниҳод. Омада ба саф пайваст.

Амир пурсид:

— Чӣ мегӯянд?

Маҳдум гуфт:

— Лоиқи арз нест.

Амир илҳоҳ (дархосту илтимос) мекард. Охируламр
маҳдум гуфт:

— Азбаски маҷбур кардед, мегӯям. Говон мегӯ-
янд: «Ту, ки говӣ, дар хайли мо бош, ба қатори харон
чӣ мекунӣ?...»

10

Амир Насруллоҳро надиме буд мулаққаб ба Маҳ-
думи Гунбаз. Рӯзе амир аз маҳдуми мазкур пурсид:

— Шунидам, дирӯз воизеро¹ ба асои худ задаед.

Маҳдум гуфт:

— Оре.

Амир гуфт:

— Чаро?

Маҳдум гуфт:

— Барои он ки дурӯғгӯ буда.

Амир гуфт:

— Чӣ дурӯғ гуфт?

Маҳдум гуфт:

— Дирӯз гузорам ба маҷлиси ваъзи ӯ афтод, ме-
гуфт: «Ҳар касе, ки подшоҳи аср ӯро шиносад, он кас
дармонда нашавад». Азбаски дурӯғи сарех гуфт, ба
асои худ задам. Чаро ки ман худ надими шумоям ва
маро хуб мешиносед, маазолик (бо вучуди ин) аз ҳа-
ма мӯхтоҷтарам. Дурӯғе аз ин равшантар нахоҳад
шуд.

Амир бисъёр хандид ва эҳсони бешумор намуд.

¹ Воиз — ваъзгӯй, касе, ки мардумро ҷамъ карад насихат ме-
гӯяд.

Қозӣ Сайидҷон-махдуми Назмитаҳаллус, ки ибни хол (тағоиба) -и роқим буд, рӯзе ба ҳузури ман нишаста ғазале аз ашъори худ бароварда оғози хондан кард. Маълум мешуд, ки тоза дар қайди назм касида (нав навиштааст). Пас аз тамоми ғазал шикоят аз ишқолот (душвориҳо) -и замон карда гуфт:

— Имрӯз як нафар каннос (ахлоткаш) -ро бо чиҳати баровардани козурот (ахлотҳо) -и ҳавилӣ ба ду танга қарор кардем. Қабул накард. Чаҳор танга металабад.

Роқим гуфтам:

— Зудтар ба чаҳор танга розӣ шавед. Агар ҳамин тариқа шеърҳои шиоратон бошад, ба даҳ танга ҳам розӣ нахоҳад шуд.

Волиди мочид (падари бузургвор) -ам ҳикоят мекарданд, ки рӯзе ба нияти адои мактуба ба масҷиде даромадам. Дидам, шахсе ба хондани маснавии Мавлоно Рум (Ҷалолиддини Румӣ) машғул, чамъе барӯгирд омада. Баъзе ба тариқи мувоҷаба сар дар пеш афканда, бархе аз муҷозаба рӯю мӯи хеш канда. Фурсате таваккуф намудам, соате дар доираашон нишастам.

Қорӣ (хонанда) баъд аз итмоми Маснавӣ, чунон ки донӣ, ғазале сар кард ва тараннуме оғоз. Чуни бад-ин байт расид, ки (байт):

Дехкони солхӯрда чӣ хуш гуфт бо писар,
К-эй нури дида, ба ҷуз аз кишта надравӣ.

яке аз он чамъ сар бардошт, пой ҳамекӯфт, даст бар ҳаво мекард, фаръед бароварда мегуфт:

— Хонаи ханнот сӯхт, гандум арзон хоҳад шуд. Ҳазрати мавлавӣ ба ин байт бад-ин маънӣ ишорат кардаанд ва бад-ин атия (ато) башорат дода.

Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим таҳаллус торикӣ савот буд (намоз намехонд). Рӯзе аз вай пурсиданд, ки:

— Имрӯз намози бомдодро ба кучо хондед?

Гуфт:

— Ба мағоки кӯрпа¹.

14

Роқими адимулқадр Зиёи садр ҳамроҳи мулло Назруллоҳи мутахаллис ба Лутфӣ, ки шарик рафиқи ман буд, нишаста будем. Як дона пӯсти барраи кабуди қароқӯлӣ, ки як нафар аз дӯстонам ба тариқи армуғон фиристода буд, ба дасти худ доштам. Ин ҳангом яке аз тучқор (савдогарон)-и соҳибэътибори Бухоро, ки ҳоҷӣ Султон гуфтандӣ, ... ба расми мӯътод омад.

Лутфӣ аз ҳоҷӣ Султони тоҷир (савдогар) пурсид, ки:

— Ҳамин пӯст, ки фалон фиристода, ба чанд танга меарзад?

Ҳоҷӣ гуфт:

— Ин пӯст ба он шахс ҳамроҳи пӯсти бисъёр омадааст.

Лутфӣ гуфт:

— Маро ба кайфият (чигунагӣ)-и омадани он коре нест, балки муроди ман он аст, ки филвоқеъ ба чанд танга меарзад.

Ҳоҷӣ гуфт:

— Дар бозор як дона пӯстро аз даҳ танга то панҷоҳ танга харидуфурӯхт мекунад.

Лутфӣ гуфт:

— Ғарази ман фаҳмидани нархи ҳамин пӯст аст, на мутлақи он, бинобар он муфид дар ҷавоб таъини кимати хусус ҳамин пӯст аст, на ғайри он.

Ҳоҷии тоҷир дар ғазаб шуда гуфт:

— Домулло, аҷаб одаме будаед! То ҳоло намедонед, ки пӯст баҳо надорад.

Чун сухан бад-ин ҷо расид, Лутфӣ инони тақовар (асп)-и забон кашид, дигар мачоли дам задан надид.

15

Дар хилол (мобайн)-и ин аҳвол ҳоҷӣ Абдулҳафиз ном бародари ҳоҷӣ Султони мазкур аз дар даромад,

¹ Мағок — ғор. Мағоки кӯрпа — 1) номи масҷиде дар Бухоро; 2) тағӣ кӯрпа.

робеъ (чорум)-и ҳуззор (ҳозирон)-и маҷлис гашт ва ҳокӣ (ҳикоякунанда)-и ахбори Руму Тифлис.

Лутфӣ мазкур аз ҳочии мастур ба тақрибе пурсид, ки:

— Бехтарини таомҳои ҳарамӣ шарифайн¹ кадом аст?

Ҳочӣ гуфт:

— Дар он ҷо анвои атъима (хӯрок) муҳайёст, ки ҳеҷ як аз онҳо дар ин вило (вилоят) мавҷуд нест.

Лутфӣ гуфт:

— Мумкин аст, чунин бошад, лекин ҳубтари онҳо кадом аст?

Ҳочӣ гуфт:

— Дар ҳарамӣ шарифайн аз нимча² гӯшт ҷандин гуна таомҳо муҳайё месозанд.

Лутфӣ гуфт:

— Мусаллам, лекин аҳсан (бехтар)-и он кадом аст?

Ҳочӣ гуфт:

— Дар он диёр анвои атъима бисъёр... лекин аҳли он диёри шарофатсор ба ҳубии оши палави моён мӯътарифанду иқрор.

Лутфӣ гуфт:

— Маро ба эътирофи онҳо коре нест, аммо филвокеъ бехтарин таоме, ки дар он мамлакат шӯҳрат дорад, кадом аст?

Ҳочӣ гуфт:

— Онҳо оши палавро мутлақо ба масоба (дараҷа)-и моён пухта наметавонанд, аз ин ваҷҳ бағоят мутааллим (аламзада)-анд.

Чун сухан бад-ин ҷо расид, Лутфӣ дам даркашид. Аз сару савдои мубоҳисаву ҷидол гузашт, дигар пиромуни ҷавобу суол нагашт.

Мулло Назруллоҳи ўроқи Лутфӣ, ки надим (ҳамсӯҳбат)-и амир Абдулаҳадхон буд, рӯзе ҳамроҳи сонри нудамо (дигар надимҳо) ба хидмати амири мазкур таом меҳӯрданд. Яке аз нудамо, ки Абдулқодири иннок

¹ Ҳарамӣ шарифайн — ду ҳарамӣ шарофатманд, яъне Маккаву Мадина.

² Нимча — 500 грамм.

гуфтандӣ, ки марди уммӣ (нохонда)-ву бесавод ва аб-
лаҳу баднажод буд, баъд аз таом аз рӯи хон (дастур-
хон) биринҷ мечиду меҳӯрд. Ҳамгинон (ҳама) мунта-
зир буданд, ки бас кунад, то хонро бардоранд. Амир-
ро низ ин кирдори ӯ марзӣ (писанд) наяфтода, аз ин
атвори ӯ мутанаффир (нафратнок) буд. Иноқи маз-
кур аз ин ҷумла беҳабар буда, саргарми биринҷ чи-
дан буд.

Яке аз нудамо гуфт:

— Ҳамонро аз ош сер нашудаед?

Иноқ гуфт:

— Аз уламо шундаам: ба ҳар дона, ки аз рӯи хон
чида шавад, хуре дар бихишт барояш ато кунанд.

Лутфӣ гуфт:

— Агар гап ҳамин аст, панҷ адад-даҳ адад хур
кифоя мекунад. Холо дусад-сесад дона биринҷ хӯрда-
ед. Магар дар бихишт нияти к... фурушӣ доред?...

МАДҲУ ЗАМ, БАДЕҲА ВА СУОЛУ ҶАВОБИ ШУАРО.

1

Музтариб — номаш Абдулмаҷид... Дар ҳаҷви мул-
ло Назари мударрис дар ваҷҳи талабидани пули «Ҳи-
доя» ва «Шарҳи виқоя»-аш¹ (назм):

Ё раб, Назар зи дафтари ҳастӣ назар² шавад,
Бо қорвони шаҳри адам³ ҳамсафар шавад.
Ваҷҳи «Ҳидоя»-ву пули «Шарҳи виқоя»-аш
Сарфи нахӯду чалпаку ҳалвои тар шавад.
Эмин наям аз ин марази бедаво, магар
Афтад ба бистари маразу мӯҳтазар⁴ шавад.
Шуд умрҳо, ба боди фатақ⁵ гашта мубтало,
Ё мурсилурриёҳ⁶, аз ин ҳам батар шавад.

¹ Номи ду китобе, ки аз китобҳои дарсии мадраса буд.

² Назар — камъёб, ноёб.

³ Адам — нестӣ.

⁴ Мӯҳтазар — ҳазаркунанда.

⁵ Боди фатақ — варами бодноки зерӣ ноф.

⁶ Мурсилурриёҳ — фиристондаи бодҳо, киноя аз худо.

Мӯҳтарам — тахаллуси ҳоҷӣ Неъматуллоҳ-махдум.
Рӯзе ба висоқи роқим (хонаи муаллиф) ташриф овард,
дар вақте ки ман масти хоб будам. Дар ғи асно чашм
кушодам, дидам машғули навиштан аст. Тамом карду
ба дастам дод. Дидам, навишта буд:

Эй он, ки зиён дидан аҳбобӣ,
Монанди хумо¹ ба дидаҳо камъёбӣ,
Ман бахти туам, аз он сабаб бедорам.
Ту бахти манӣ, аз он сабаб дар хобӣ. 7

Мӯҳтарами мазкур рӯзе маркабсавор ба манзилам
расид. Ва ҳол он ки ҳар бор аспсавор меомад. Рафиқе
дошт қорӣ Хайдар ном. Роқим аз харсавории Мӯҳтарам
тааҷҷуб карда, боисашро пурсидам. Фавран гуфт
(байт):

Гардун маро зи асп гирифтӣ ба хар нишонд,
Ин ҷо касе наёмада ҳамроҳи хар, ки ман.

Мӯҳтарами мазкур дар ҷавоби хате, ки дар ҳолати
маъзулӣ (аз мансаб фуруд омадан) навишта будам,
навишта буд (рубой):

Эй он, ки туро тараққию нукс равост,
Бар нукс намонию тараққӣ барпост,
Гар понздаҳи маҳ аст дар торикӣ,
В-он понздаҳи дигар ба онни зиёст.

Мӯҳтарами мазкур рӯзе бо тәне чанд аз зурафову
шуаро (хушсӯҳбатону шоирон) бар аробае савор ҷо-
ниби саҳро гузар доштанд. Дар он миён ҷаноби Саҳбо
яъне домолло Хаити лақлақагӣ, ки зикри эшон дар
«Тазкират-ул-хумақо» алоҳида меояд, низ хузур дош-
танд. Дар он асно бачаи шутуреро диданд, ки дар
миёни ҷангал дар ҷастухез аст. Ҳозирон аз ҷаноби
Саҳбо илтимос карданд, дар бораи ин манзара шеър
гӯянд. Домолло фармуданд:

Тайлокро бигуфтамаш, ки чаро ғамза мекуний?

¹ Хумо — як мурғи афсонавӣ, ки ба сари ҳар кас соя андо-
зад, он кас соҳиби давлат ва подшоҳ мешудааст.

Мисран дуввум ба хотирашон нарасида монд. Мух-
тарам фавран ҷавоб дод:

Гуфто: Ба завқи шеъри ту ҳаллоҷ мезанам.

3

Мунзим — Мирзо Абдулвоҳид аст. Аз хурдӣ дар пе-
ши роқими ҳақир (муаллиф) тарбият ёфта буд.

Рӯзе ба дасти роқими сутур (муаллиф) хоре халид
ва дард мекард. Мунзим хост, ки он хорро аз дасти
ман барорад, муқайяд (машғул) шуд ва ман изҳори
дард мекардам. Дар бадеҳа гуфт (байт):

Чунон ҳасисмизочанд мардуми олам,
Ҳасе зи дасти касе гар кашӣ, намефорад.

4

Азиз — таҳаллуси Абдулазизхоҷаи қозии мулаққаб
ба Эшонҷони қундузӣ, ки аз ҳамдарсонии роқим аст.
Вақте ки Мирзо Низомиддинхоҷаи девонбегии мулақ-
қаб ба Мирзони Урганҷӣ ба ҳукумат (ҳокимӣ)-и Ча-
ҳорҷӯй мансуб буд, Абдулазизхоҷаи мазкур ба вило-
яти Битик ба мансаби қазо маъмурият дошт (қозӣ
буд). Битик низ замима (илова)-и ҳукумати Чаҳорҷӯй
буд. Дар байни миру қозӣ муҳосимате (душмание) до-
ир буд. Дар он айём ақзалқузотии дорулфоҳира (қо-
зикалонии пойтахт) ба эшони Бақохоҷаи шайхулислом
муфавваз (супурда шуда) буд. Дар байни Абдулазиз-
хоҷа ва қозикалон низ қудурате буд. Фақат истизҳор
(такья)-и Абдулазизхоҷаи мазкур ба мулло Бурҳонид-
дини садри раиси Бухоро буд, ки аз қазо маъзул гашт
(бекор шуд). Дар ин боб Абдулазизхоҷа аз Битик ба
роқим (муаллиф) навишт, ки:

Аз низомии даҳру¹ бурҳони ҳаводис² шуд яқин:
Дар ҷаҳони бебақо рӯи бақо³ нодиданист.

¹ *Низомии даҳр* — тартиби дунё, ишора ба Низомиддинхоҷаи мазкур.

² *Бурҳони ҳаводис* — далелу ҳуҷҷати қорҳо, ишора ба Бурҳониддини мазкур.

³ *Бақо* — устуворӣ; ишора ба Бақохоҷаи мазкур.

Роқим дар ҷавоби он навиштам (байт):

Аз низоми даҳру бурҳони ҳаводис ғам маҳӯр,
Дар ҷаҳони бебаҳо набвад Бақоро ҳам бақо.

...Айзан (боз), дар бораи Бақохоҷан козиқалон, к
бинобар пирӣ гӯшаш гаронӣ пайдо карда буд, обов
ачдодаш аз содоти разавия...¹ буданд, (Азиз) бағоя
некӯ гуфта (байт):

Машҳади мо бенавоён баъд аз ин даргоҳи ўст,
Дар Бухорон шариф ин Карбалон² дигар аст.

5

Сомӣ — таҳаллуси Мирзо Азими Сомни муншӣ. А
ўст (байт):

Муфлисам³ аз сурату сират ба ман суде накард,
Гавда⁴ меҳоҳад сипехру⁵ риш мечӯяд фалак.

Ҳомид — таҳаллуси Ҳомидбеки тўқсобан балхӣ. Да
ҷавоби ў гуфта (байт):

Муфлисам аз сурату сират ба ман суде накард,
Кўсагӣ хоҳад сипехру лоғарӣ чӯяд фалак.

6

Фитрат — таҳаллуси мулло Қурбонхони Бухорис
Роқими адимулқадр (муаллиф) рӯзе дар маҷлиси аз
боб (дўстон) дар айёми шубоб луғати «ниҳолӣ»-р
пурсидам. (Фитрат) фаврӣ гуфт (рубой):

¹ Содоти разавия — авлоди имом Ризо, ки аз имомхон ше
хо буда, қабраш дар шаҳри Машҳад аст.

² Карбало — номи шаҳре дар Ироқ, ки дар наздикиҳои
имом Хусайн кушта шуда буд. «Ин қар балон дигар аст» ҳа
хондан мумкин аст. Мисраи якуми ин байт дар «Ёддошти»-и
Айнӣ («Қуллӣёт», ҷ. VII, саҳ. 26) ба шакли «Аз Бухоро кўр рза
ту қар ба қон ў нишаст» омадааст.

³ Муфлис — камбағал; мазмуни мисраъ: намуди зебо надора
аммо аз сират (ботини зебо) фоидае надидам.

⁴ Гавда — ҷусса, ҷуссаи қалон.

⁵ Сипехр — осмон, киноя аз дунё.

Эй ранги рухат ба ранги олі¹ машхур,
Ёкутлабат ба хушмақолӣ² машхур.
Аз нахли қадн ту бахравар шуд тӯшак³,
Гардид аз он рӯ ба ниҳолӣ⁴ машхур.

Рӯзе аз маънии «бағо» пурсидам. Фитрат (гуфт):

Аз ёр вафо тамаъ намебояд кард,
Ё тарки ҷафо тамаъ намебояд кард,
Аз чарх умеди поймардӣ⁵ ғалат аст,
Мардӣ зи бағо⁶ тамаъ намебояд кард.

7

Афзал таҳаллуси Афзал-маҳдуми Пирмастист. Қозӣ Бадриддинро⁷ ҳаҷве карда, ки ба ҳасби зоҳир мадху қасидаест. Як байташ ин аст:

Гар туро ман қозин ҳочот⁸ ҳонам, месазад —
Ҳаст даргоҳи ту ҳочатхонаи аҳли ҷаҳон

8

Фитрат, яъне қозӣ Қурбонхон, ки дар хусну ҷамол адимулмисол (бемисл) ва дар фазлу камол беқарину ҳамол (бемонанд), дар шоирӣ беҳамто, дар соҳирӣ ангиштнамо, дар муаммоёбӣ якто буд, дар райъон (давраи аввал)-и ҷавонӣ ҳамроҳи чанде зурафову фузало дар маконе фарҳатафзо тарҳи маҷлис андохта буданд. Фитрат ба тақрибе мутаранними ин шоҳбайт шуд, ки (фард):

Дорам диле, ки шӯълафурушист кори ӯ,
Доман мазан, мабод, ки афтад шарори ӯ.

¹ Олі — сурхӣ.

² Хушмақолӣ — хушгӯӣ, хушгапӣ.

³ Тӯшак — палоси пурқимат.

⁴ Ниҳолӣ — қолинчае, ки дар вай нақши ниҳол андохта бофта бошанд.

⁵ Поймардӣ — мададгорӣ, ёрӣ.

⁶ Бағо — бевафой.

⁷ Қозӣ Бадриддин — яке аз қозикалонҳои машҳури Бухоро.

⁸ Қозин ҳочот — қозин шарият; адоқунандаи ҳочатҳо, ҷоҳатбарор; яке аз сифатҳои худо.

Домулло Абулфазли садри аълами балхии Сират
низ дар он чамъ ҳозир буд, бадеҳатан ба иҷозати Фит-
рат чунин гуфт (фард):

Ман шамъи маҷлисам, ки ба ман ҳар кӣ дам заинад,
Хомӯш мишаста тира кунам рӯзгори ӯ.

9

Савдо, яъне Абдулқодирхоҷаи ҷамоаи ўрок, ки ани-
су ҷалис (ҳамдаму ҳамнишин)-и сўҳбати амир Музаф-
фархон буд. Рӯзе дар маҷлиси фузало ӯи мисраъ ба
хотири амир хутур кард (омад) (мисраъ):

Гуфтам, ки адам¹ гашт вучудам² зи ғами ту

Савдо ғавран чунин тазмин кард, ки:

Гуфто, ки киро ғам зи вучуду адами ту.

10

Вақте ки сити иштиҳори (овозаи шўхрати) фазлу
камоли Шамсиддин-махдуми Шоҳин гўшгузори роки-
ми адимулқадр Зиёи садр гардид, мулло Назруллоҳи
Лутфиро фиристода аз ашъори ӯ талаб намудам. Ин
қасидаро бадеҳатан гуфта фиристод:

Қосид расиду муждан махдуми рӯзгор
Овард чун ба мурғи ҷаман муждан баҳор.
Афрўхт ранги чехраи ман чун ба гул ҷаман,
Биздуд занги хотири ман чун ба мул хумор.
Гуфт: Эй хичил зи килки ту бар дафтари сухан
Машшотое, ки ғоза³ ниҳад бар руҳи нигор.
То кай чу шўъла мўътакиф⁴ дар канори санг?
То кай чу мўхра муктаниф⁵ дар даҳони мор?
Ту чун садаф хамӯш, ман истода бар сарат,
Аз дурчи лаъл лўълўи лоло кунам нисор.

¹ Адам — нестӣ.

² Вучуд — ҳастӣ.

³ Ғоза — сурхӣ.

⁴ Мўътакиф — гўшанишин.

⁵ Муктаниф — паноҳчӯй.

Чандин фуруғи маҷлиси рӯҳонӣи мабош
 Дар танғнои хучра чу шамъи сари мазор.
 Бар худ абас матан, ки дар ин базмғаи нихон
 Дар пардаи суруд намонад навои тор.
 Дархӯрди арзи ҳазрати он маҳзари¹ фуруи
 Зан бар харири гул рақам аз ноғани татор
 Шеър ба баланд тарҳ кун, он сон ки рафъаташ
 Бар фарқи офтоб нихад пои ифтихор.
 Дигар касида, хоҳ газал, хоҳ маснавӣ —
 Аз чинси шеър хар чӣ ки дорӣ, биё, биёр.
 Гуфтам, ки эй ҳадиси ту дар гӯши ҷони ман
 Беҳ з-он расад, ки муждаи суре ба сӯгвор.
 Оё надонӣ он, ки миёни суҳанварон
 Ҳамчун имомни сабҳа² манам соқит аз шумор.
 Не бар ман эҳтимом касеро, на эътино,
 Не бар ман илтифот касеро, на эътибор,
 Инак, дар ин диёр манам аз сафои табъ
 Оинае, ки қадр надорад ба Зангибор.
 Чун бошад он, ки тӯхфа барам пеши дур ҳазаф?
 Чун гардад он, ки ҳадяи кунам назди ғунча хор?
 Эй сайрафӣ, ки бар маҳаки имтиҳон занад
 Раъи мунири ту зарри хуршедро иёр,
 Бошад зи фикри сокибу³ маънии равшанат
 Хуршед дар баробару оина дар канор,
 Ҷуз табъи софии ту, ки дорад сафои об,
 Дар мазраи камоли ту кас нест обёр,
 Фарзанди арҷманди ҳидеви замонай,
 Ки он кӣ ёфт пояи давлат бад-ӯ қарор...
 Маҳкам бувад иродати ту дар замири ман,
 Чунон ки сим дар дили санг аст устувор.
 Шоҳин ҳамеша сайди кабӯтар кунад, вале
 Ин турфа, шуд кабӯтари хулқи туро шикор.
 Манзури ман зи мадҳи ту ҷуз дониши ту нест,
 Яъне маро зи аҳли таваққӯ⁴ гумон мадор.
 Мадаҳе, ки аз ниходи таваққӯ⁴ кашид сар,
 Бо дигарон тафоҳуру лекин марост ор,
 Аз ҳафт хони чарх лаби нон кифоят аст
 Оиро, ки чун ҳилол қаноат шуд ихтиёр.

¹ Маҳзар — хуччат.

² Имоми сабҳа (субҳа) — дониш қалони тасбеҳ, ки онро дар вақти тасбеҳгардонӣ намешумуранд.

³ Соқиб — равшан, тобон, дурахшон.

⁴ Таваққӯ — умед, хоҳиш, ин ҷо ба маънии тамаъ.

Тазмини Зиёи садр:

Васлаш омад тангудозу хачраш омад умркох,
Диданаш душвор, нодидан аз он душвортар.

Мирзо Сайид-махдуми Назмӣ:

Мирам, ўро гар набинам, сўзам, ар бинам, ачаб,
Диданаш душвор, нодидан аз он душвортар.

Роқими адимулқадр дар айёми таҳсил шабе дар
хучраи худ ба мадрасаи Кӯкалтош будам. Чамъе аз
шӯрако (шарикон) ва нудамо (надимон) ҳозир бу
данд. Аз он ҷумла Абдулазизхоҷаи мазкур буд. Ба
такрибе ин байт ба хотирам расид, ба забонам ҷорӣ
шуд, ин аст:

Ҷон бар кафи даст аст ба исор¹ нигоҳат,
Дил мунтазири сумми саманд аст ба роҳат.

Абдулазизхоҷа ҳозир буд, фавран гуфт (байт):

Бихром сӯи кулбаам аз рӯи тараххум,
Ин кулбаи факр аст, худо бод паноҳат.

Ман гуфтам:

Ин лутф, ки дар ҷохи занахдони² ту дидам,
Сад Юсуфи мисрӣ фитад аз шавқ ба ҷоҳат.

Абдулазизхоҷа:

Умрест, ки дар дидан ман нур набошад,
Равшан бикун ин хона ба рухсори ҷу моҳат.

Гуфтам:

Ҳастанд ба хунрезии он наргиси хунҳор —
Теги нигоҳу новаки мижгон — ду гувоҳат.

¹ Исор — бахшиш, инъом.

² Ҷохи занахдон — киноя аз манаҳ.

Абдулазиз:

Рӯзе, ки ба ушшоқ зи ҳичроми ту афтод.
Не шом, ки наҳибат (?) бувад аз чаши сиёҳат.

Гуфтам:

Дар ғорати ҷону дили ин ошиқи маҳзун
Холу хати шабранг басанд аст сипоҳат.

Абдулазизхоҷа:

Дар даҳр надидем касеро, ки набошад
Озурдадил аз ваъдаи ҳар шому пагоҳат.

Гуфтам:

Дар дидан ушшоқ Зиё нурфишон шуд,
Афтод ба сӯяш магар аз лутф нигоҳат.

13

Рӯзе чанде аз зурафо (хуштабён) ба хидмати роқим (нависанда) буданд. Табъозмӯй мекарданд. Ман машғули коре будам. Аз он ҷумла Абдулқодирхоҷаи мутахаллис ба Савдо буд, ки марди закитабъ, хушмуховара (хушсӯҳбат), хушхӯй, бадеҳагӯй буд. Амир Музаффархон ба надимии худ ихтисос дод. Аз он ҷо ки пеш аз ин озод ва мутлақулинон (вораста) мезист, аз такаллуфоти (расмиятҳои) дарбори амир чун булбули дар қафас асир, чун нахҷири дар маҳбас (ҳабсхона) дилгир буд. Ин бор, ки ташриффармои ҳузури ман гашт, аз ҷаҳорбоғи Ширбадан, аз рикоби амир омада буд. Табъаш шӯрида ва димоғаш сӯхта, бад-ин алоқа ин рубоӣ гуфт:

Эй ҷарх, басте ситам ба ҷонам қардӣ,
Бисёр забуну нотавонам қардӣ,
Ман ошиқи ринди бенамозе будам,
Дар Ширбадан намозхонам қардӣ.

Дигар аҳли маҷлис, ки қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ—мӯаллифи тазкиратушшуарои «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» ва «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» буд, дар

талоқати лисон (маҳорати суҳанварӣ) ва фасоҳати баён ва ҷомеъияти (фаро гирифтани) улуми ақлию нақлӣ ва тафсиру ҳадис назирӯ адил надошт. Амир Музаффархон аз ғояти иштихори (овозан) фазлу ҷамолаш ба хидмати дарбори худ муаззаз (сәрбаланд) сохта. Дар ин айём бино бар истиғно ва гурур, ки лозими зоти аҳли хираду шуур аст, аз хидмати амир мутанаффир ва нафур (барҳазар) буд. Аз ин ҷиҳат барои касби баҳчат (шодмонӣ), ва сурур ба хидмати роқими сутур (нависандаи ин сатрҳо) расида. Вай низ, ки озурдахотир ва сӯхтадимӯғ буд, гуфт:

Эй чарх, басе ситам ба ҷонам кардӣ,
Аз фоқаву факр саргаронам кардӣ,
Афканда ба кунчи узлат охир имрӯз
Мӯхтоҷ ба як порча нонам кардӣ.

Мулло Абдуллоҳи Авзаҳ — яке аз таллоқони (суҳанварони) рӯзгор ва афсаҳони (хушгӯёни) адвор (давр), қудрати ашъораш возеҳ, қуввати гуфтораш лоеҳ (равшан) буд, ба муносибати ҳолаш маносиб (мансаб) наёфта, дар камол қашшоқию эҳтиҷомандӣ ба сар мебурд, дар ин ҷо ҳозир буд (рубой):

Ё раб, ту мутен касу нокас кардӣ,
Дар дидан кас камтар аз хас кардӣ.
Ҳаққо, ту худон бандапарвар будӣ,
Моно, ки ту бандапарварӣ бас кардӣ.

14

Мулло Қурбони Фитрати мударриси бухорӣ, ки аз дӯстони содиқ ва муҳиббони шафиқ (ошноёни меҳрубон)-и ман буд, яке аз мударрисони номдор ва як нафар аз дарсгӯёни соҳибэътибори ин диёр, ба ниҳояти дараҷа муҳаққиқу мудаққиқ ва мӯшиқоф, дар вачҳи «Мирзоҷон» ва «Татиммат»¹ аз устодони сиқа (пурдон, пуртаҷриба) басалиқатар буд. Аз ин вачҳ тамоми талабагони фаҳим (бофаҳм) талмизу (талабаю) шогирди ӯ буданд. Ҳама хушфаҳмону закитабён аз дунболаш медаванд ва ба атрофаш метаниданд, ба хилофи Шамсиддин-маҳдуми Шохин, ки бо вучуди са-

¹ «Мирзоҷон» ва «Татиммат» — номи китобҳои дарсӣ.

ромади ин фиркаи (гурӯҳи) закия (хушзеҳн) будан ба ҳеҷ вачҳ алоқа надошт, бо он ки хурдсол буд, ба ниҳояти дараҷаи фазлу камол, мунтаҳои дараҷаи ҳусну ҷамол буд. Ба иқтизои (тақозои) ғурури ҳусну камол ҳаргиз ба Фитрат сар ғурӯ намеёвард. Фитрат, ки аз ду ҷиҳат ҳам толиби сайд кардан ва ҳамвора роғиби (дар кӯшиши) қайд намудани ӯ буд, аз ин вачҳ домҳо мегустуронид. Шохин, ки пешааш сайёдӣ буд, сайди касе намешуд, мағрури камолу ҷамоли худ буда, гардани даъвӣ баланд медошт. Фитрат ба мазмуни ин ки «изо яиса ал-маръу тола лисонуҳу»¹ ин байт дар бораи Шохин гуфт:

Худғурушӣ касали кӯҳна бувад Шохинро,
Мекунад ишва ба ҳар ҷо зани даллола барин.

Ба мантуқ (байт):

Даҳани хеш ба дашном маёло, зинҳор,
К-ин зари қалб ба ҳар ҷо ки диҳӣ, боздиҳанд.

Шохини диловар ин хабар шунид, теғи забон аз наём кашид ва дар майдони ҳиҷо дар ҷилва даровард. (ки) ин аст:

Дӯшам омад зи бараш хурнажоде, ки хаташ
Мушки азфар² зада бар лолаи аҳмар³ бошад.
Бар руҳи озарияш турраи анбароин
Бар сари ганҷ ғуруҳишта⁴ чу аждаҳа бошад.
Кас надидаст ба ҷуз абруи он моҳҷабин
Бар сари моҳ ҳилоле, ки дупайкар бошад.
Он на абрую на гесӯст, ки бар мункири ҳусн
Зулфқори Алию дарраи Уммар бошад.
Донае чанд дур аз ҳуққати ёқут фишонд,
Ки Адан з-он чинсе сусту муҳаққар⁵ бошад.
Қай туро доираи фазл ба худ хонд мадор,
Ғар ба коми ту на ин ҷарх мусаввар бошад.

¹ Агар мард ноумед шавад, забонаш дароз мешавад.

² Мушки азфар — мушки холис аз хушбӯй,

³ Аҳмар — сурх, сурхранг.

⁴ Ғуруҳишта — афтода, овезон.

⁵ Муҳаққар — ҳакир гардондашуда, беқадр.

Чун ту мухтори ҷаҳоне шудай чун хуршед,
 Ку дигар чарх ба қадҳи¹ ту мухайяр² бошад.
 Таъна бар халқ мазан, хоса Фитрат, ки писанд
 Нест он таъна, ки аз моҳ ба ахтар бошад.
 Гуфтам: Эй неши ҳадисат ба мазоқам чун нӯш,
 Аз ҷӣ бо ман зи ту ин тӯҳмати мункар бошад.
 Ман, ки н-орам ба назар Анварию Саъдиро,
 Шиква аз Фитратам оё ба кӣ бовар бошад.
 Ман, ки сайқалкаши оинаи меҳрам, ба ҷӣ рӯ
 Зи ман оинаи табъи ту муқаддар³ бошад.
 Гар маро дастӣ сухан дода худо, хурда мағир,
 Панҷ. ангушт кӣ дидаст, ки баробар бошад.
 Манам он маъракаи хичо, к-аз дастам
 Ханҷари⁴ Мушфиқӣ омодаи ханҷар бошад.
 Лутф дар табъу ҳунар дар кафу дил дар хирадам
 Музмар он гуна, ки дар оина ҷавҳар бошад.
 Қал қунам уқда⁵ ба сарпанҷаи андеша чунон,
 Ки ба ангушти набӣ моҳ мушаттар⁶ бошад.
 Наи қилки⁷ ман агар соҳ қунад рашҳаи⁸ шеър,
 Бар фалак дафтари Шеър⁹ чу дафи тар бошад.
 Худфурӯшӣ накунам, лек зи даъвӣ холи
 Набувад он ки сухандону суханвар бошад.
 «Зани даллола» мағӯ, маънии бикрам дар лафз
 Чун арӯсест фурӯҳишта¹⁰ ба чодар бошад.
 «Қасали кӯҳна» гар эдун ба касе ҳаст, бигӯ,
 Бо ман ояд, ки дами исавӣ¹¹ эдар¹² бошад.
 Нестам зоҳиду дар базми фалак зӯҳрасифат
 Шафақи меҳри маро бодаву соғар бошад.
 Тӯҳмати «ишваи ҳарҷоиям» аз ту боре
 Аз бузи мода ғалат бар шутури нар бошад.

¹ Қадҳ — рад, мазаммат.

² Мухайяр — соҳибхитӣ.

³ Муқаддар — малул, озурда.

⁴ Ханҷар — ҳалқ.

⁵ Уқда — гирех, душворӣ.

⁶ Мушаттар — бурида; мазмуни мисраъ: чунонки пайғамбар бо ангушташ моҳро бурид.

⁷ Қилк — қалам.

⁸ Рашҳа — чакра, қатраи об.

⁹ Шеър — номи ду ситораест, ки онро Дудодарон низ ме-
 гӯянд.

¹⁰ Фурӯҳишта — пӯшида.

¹¹ Дами исавӣ — нафаси Исои пайғамбар, ки гӯё мурдари зин-
 да мекард.

¹² Эдар — ин ҷо, акнун.

Кош, ояд, ки сеголем¹ зи ҳар фан бо ҳам,
 Аз казо бар ману ту он чӣ муқаддар² бошад.
 То бубинем, кӣ дар фазл саромад ояд,
 То бидонем, кӣ дар разм диловар бошад...
 Он ки афзуд маро рутба ба шохинӣ, гуфт:
 Дигарон пеши ту камтар зи кабӯтар бошад.
 Ҳар кучо боз кунӣ боли сухан, лафзи туро
 Ду ҷаҳон маънии нозук тан як пар бошад.
 Хон, ки ҳар ҳарфи ман, эй муддани хурдашинос,
 Ангубинест³, дар ӯ сабри Сакутар⁴ бошад*.

Аҳмад-махдуми ўроқ ал-мутаҳаллис ба Дониш ал-машҳур ба Аҳмади Қалла шахсе буд дар ҷамен улум (илмҳо), якто, дар тамоми ҳунар беҳамто... дар таърихдонӣ лосонӣ, дар сураткашӣ ҳамдӯши Беҳзоду Монӣ, дар ахтаршиносӣ назирӣ Улуғбеки Қўрагонӣ, дар хаттотӣ адилӣ (баробари) Мир Алӣ, дар мусикӣ монанди Зўҳраи фалакӣ, дар лаввохию ҷадвалкашӣ Мир Шафёро сонӣ, дар ҳазоқат (духтурӣ) ва табобат намунаи Абӣ Алӣ дар сахову ато Хотамӣ Той, дар шеър Саъдии Шерозӣ, дар наср Хусайни Кошифӣ буд. «Наводир-ул-вақоъ» ва «Меъёр-ул-тадайюн» шоҳиди ҳол ва гувоҳи мақоли ман аст. Афзал-махдуми Пирмастӣ—муаллифи «Тазкират-уш-шуаро» аз таломизи (шогирдонӣ) ўст. Аз он ҷо ки бетамизӣ ва бепарҳезӣ дар ниҳодӣ ӯ (Афзал) муставлӣ (ғолиб) буд, ҳукуки соби-тан ўро «кона ламякун» (буд, набуд) ангошта, ду нафар хидматгори ӯро, ки яке Қорӣ Қаромати танбӯрӣ, дигар Қорӣ Неъмат ном дошт, ки ҳар кадом маҳбуби аҳли ҷаҳон ва марғуби замон буданд, унвон на-муда, бад-ин рубоӣ ҳаҷв намуд (рубоӣ):

Машҳур бувад ба мардумон иффати⁵ ту,
 Чун иффати ту Қаромату Неъматӣ ту,

¹ Сиголидан — андеша кардан.

² Муқаддар — насиб, сарнавишт.

³ Ангубин — асал.

⁴ Сакутар — номи ҷазирае, ки сабр он ҷо хуб бошад.

* Садрӣ Зиё чанд байти аввали ин қасидаро зикр накардааст. Матлаъи қасида ин аст:

Усуфи ҷарх, ки фирӯза фалозар бошад,
 Ҳар замонаш ба сараш гардунаи Фитрат бошад.

⁵ Иффат — хоксорӣ, баномусӣ.

Гар он бошад Каромату Неъмат ин,
Шо... ам ба Каромати туву Неъматӣ ту.

Чун ин маънӣ дар байни аҳли маънӣ иштихор ёфт,
Афзал-махдумро ҳама ҳадафи тири маломат карданд.
Фузало аз ҳар тараф сар бардоштанд ва забон ба таъ-
ну лаънӣ (нафрину маломати) ӯ кушоданд. Аз он чум-
ла Шамсиддин-махдуми Шохин бо он ки аз роҳи ғу-
руре, ки дошт, ба касе иқрор ва ба фазоилу камолоти
дигаре мӯътариф (эътирофманд) набуд, маазолик, аз
сари инсоф бархост ва қасидаи ғаррое дар мадҳи До-
ниш ва қадҳи Афзал гуфт, басе лаолии обдор суфт.

Мулло Абдулмачиди Музтариб, ки аз камоли во-
растагӣ маҳкуми аҳаде (дар ҳукми касе) намешуд ва
касери ҳасе намеангошт... фақат изҳор-ун-лил-ҳақ (ба
изҳори ҳақиқат) қасидаи Шохинро мухаммас намуд,
(ки) ин аст:

Бе шакку шубҳа, бе ламу¹ лову² райбу³ шак,
Бошад туро вуқуф⁴ зи омад-шуди фалак,
Таъби ту ангубини карометро чалак,
Эй як варақ зи дафтари фазли ту нӯҳ фалак,
Сити⁵ камоли ту зи само⁶ рафта то самак⁷.

Бошад савоб, он чӣ туро дар ҳаёл рафт,
Рафтӣ ба манзиле, ки дар ӯ Дониёл⁸ рафт,
Бар сидки ин мақол басе қилу қол рафт,
Ҳар даъвие, ки аз ту ба фазлу камол рафт,
Бирчис мӯҳр карду Уторид навишт сак⁹.

Зоти ту ҳаст муҳбири асрори нӯҳ сипеҳр,
Доништа маротиби адвори нӯҳ сипеҳр,
Авзои ҳафт ахтару асрори нӯҳ сипеҳр,
Пай бурдаи зи илм бар осори нӯҳ сипеҳр,
Бар дониши баланди ту пайдост як ба як.

¹ Лам — не, киноя аз инкор,

² Ло — не, инкор.

³ Райб — шубҳа.

⁴ Вуқуф — огоҳӣ.

⁵ Сит — овоза.

⁶ Само — осмон.

⁷ Самак — моҳӣ, киноя аз моҳии зери замин, ки гӯё замин дар болои ғов ва ғов дар болои моҳӣ будааст.

⁸ Дониёл — номи яке аз пайғамбарони бани-Исроил.

⁹ Сакк — маншур, фағмон, хати тасдиқ.

Эй дафтари рамузи ҳикамро¹ намуда тай,
Дар шохроҳи олами асрор бурда пай,
Овозаи камоли ту бигрифт Руму Рай,
Эй фитратат² ба сина чу дар обгина май
В-эй нуктаат ба хома чу дар бобзан³ газак.

Ҳар кас, ки ҳаст мункири фазли ту, нокас аст,
Дар чашми эътибор вучудаш кам аз хас аст,
Ҳон, суратат ба гавҳари маънӣ миҷаннас⁴ аст.
Нисбат туро ба Аҳмади мурсал⁵ ҳамин бас аст,
Қ-ин номи нек байни туву ўст муштарак.

Аз нудрати⁶ саноеи⁷ ту гашта ақл лол,
Ҳар як зи ҳам аҷиб бувад кимиёмисол,
Дода худой зоти туро ин ҳама камол,
Дидам «Наводирӣ» туву аз сафҳаи ҳаёл
Қардам вақоеъи ҳукамои гузашта ҳақ⁸.

Аз рукъаҳои васфи ту офоқ пурнавид,
Созад худой сатвати⁹ ту дам ба дам мазид¹⁰,
Аз туст роҳи ҳикмати юнониён падида,
Бар ганчи сеҳр фикри гуҳарсанҷи ту калид,
Бар нақди фикр табъи суҳандони ту маҳак.

Он, к-ӯ набуд ба мартаба наъли туро широк¹¹,
Ту дар фазои чарху ў дар нишеби хок,
Нисбат дар ин миён зи самак¹² буда то Симок¹³,
Гар лофи афзали ба ту зад аблаҳе, чӣ бок,
Танбӯри эътибори туро ў бувад ҳарак

Н-орад ба рӯи кор чу ту чархи чанбарӣ,
Ҷоми Ҷамию маҳви сафои сикандарӣ,

¹ Румузи ҳикам — ғамзҳои илму дониш.

² Фитрат — табиат, доноӣ.

³ Бобзан — сити қабоб.

⁴ Миҷаннас — сипар.

⁵ Аҳмади мурсал — киноя аз пайғамбари мусулмонон.

⁶ Нудрат — қамъбӣ.

⁷ Саноеъ — санъатҳо, ҳунароҳо.

⁸ Ҳақ — тарошидан, ҳарошидан.

⁹ Сатват — виқор.

¹⁰ Мазид — афзунӣ.

¹¹ Широк — тасмаи қаш, банди қаш,

¹² Самак — моҳӣ, киноя аз моҳии зери замин,

¹³ Симок — номи ду ситора.

Хатм аст бар ту фазлу ба ҳазрат паямбарӣ,
Арбоби фазл бо ту наёранд ҳамсарӣ,
К-он ҷо уқоб ҳамла барад, чун кунад чапак¹?

Арбоби фазлро зи камоли ту сина реш,
Бинҳода борҳо маҳаки имтиҳон ба пеш,
Гардида мунфаил² зи хиҷолат ба фикри хеш,
Шеърӣ малеҳ гар кашамат сад ҷамоза³ беш,
Саҳл аст бо ту чун ба қарокӯлиён⁴ намак.

Дар олами фано нахӯрад аз ҳаёт бар,
Якборагӣ зи дафтари ҳастӣ шавад назар⁵,
Рӯҳи ҳабиси ӯ ба ҷаҳаннам кунад мақар⁶,
Ҳар хирасар, ки ба ту шарирӣ⁷ кунад чу ҳар,
Ҳар тирадил, ки бо ту бахилӣ кунад чу сағ.

Дар моҳу солу ҳафта набинад рӯи палав,
Донм бисоти хонаи ӯ бод бар гарав,
Умраш шавад тамои ба таҳсили⁸ нони ҷав,
К-аз табъи сарди хеш шавад ҳамчу ҳар катав
В-аз хӯи гарми хеш кунад ҳам чу сағ тулак.

13

Дар он айём, ки Шамсиддин-маҳдуми Шоҳин ба надимии хосси амир Абдулаҳадхон ихтисос дошт, бино бар ғурури фазлу камол ва вуфури (бисъёрии) умедвориаш аз натиҷаю самараи илму афозил ба хилофи чашмдошти худ оғуштаи амре ва гирифтори коре шуд, ки ночор бояд ҳамеша бо одамони муҳолифи маслаки худ мусоҳиб шуда, бо ин як ҷамоаи нарҳар, ки ҳар як мағрури кеса ва камар буда, аз фазлу ҳунар ҳабар надошта, соҳибони фазлу камол ба назарашон хору залил менамуд, дору мадор кунад (мисраъ):

Мардро сӯхбати ноҷинс азобест алим.

¹ *Чапак* — мурғи шикорӣ, ки аз кабӯтар калонтар, вале аз уқобу шоҳин заифтар аст.

² *Мунфаил* — шарманда.

³ *Ҷамоза* — шутур.

⁴ *Қарокӯлиён* — мардуми шаҳри Қарокӯл, ки кони намак до-
рад.

⁵ *Назар* — камъёб, ноёб.

⁶ *Мақар* — қароргоҳ.

⁷ *Шарирӣ* — бадӣ.

⁸ *Таҳсил* — ҳосил кардан, ба даст овардан.

Аз ин чиҳат хирадманди Шоҳин зиёда мутаассир ва мутааллим буда, ба ниҳояти дараҷаи ҳузну малол ба умури маъмура қиём менамуд. Аммо табъан билкул корех ва мутанаффир буд, чунончи абъёти ӯ мушъир (шоҳид) бар он аст...

Валҳосил, бинобар вучӯҳи мазкура Шоҳин ба умури маъмура эҳтимом ва ба аҳолии мастура эҳтиром намекард. Дар ин асно амир Абдулаҳадхон дар зайли ҳарзагардиҳои худ якбора бар ҳилофи мӯътод (одат) аз ғайри вақт озими вилояти Қармина шуда, ба чаҳорбоғи Қарӣ нузули иҷлол фармуд (фаромад). Аз он ҷо, ки ин сафари намунаи сақар (чаҳаннам) ба назари Шоҳин карех (зишт) намуд, такосул ва тасоҳул (танбалӣ ва сахлгирӣ) намуда, ба расми дигарон саросемаю давон аз ақибӣ амир нарафт. Амир баъдамо ки ба чаҳорбоғи мазкур расид, рикобиёнро ҳисоб гирифта, аз байни онҳо одамони даркорино интиҳоб намуд, ки аз он ҷумла Шоҳин буд. Нуввобони (ноибони) дарбор наёмадани ӯро гӯшзади амир гардониданд. Якбора дар ғазаб шуда, ба қозикалони Бадриддин супориш карда, таҳдидоти бисъёр дар бораи Шоҳин кард. Қозӣ Бадриддин Шоҳинро оварда, носазову нафрини бешумор гуфта, укуботи алима (оқибати аламноқ) ва авоқибӣ ваҳимаро (натиҷаи хатарноқро) ба назари Шоҳин ҷилва дода, маҷбуран бар он дошт, ки ислоҳ кунад ва тадорук намояд. Мискини Шоҳин аз борон гурехта, ба новадон афтода, ночор ба ин маъзарат мубодарат (пешгирӣ) намуд...

17

Қорӣ Исматӣ Қалла¹, ки аз зумраи тучқор (аз аҳли савдо) ва мумсики номдор буд, бо вучуди аҳли суннату ҷамоат (суннӣ) будан аз байни саҳобаи киром ва чаҳоръёри изом. Алӣ, қарамуллоҳи ваҷҳаро, бештар дӯст медошт ва бисъёртар музокира мекард (ба забон меовард).

Боре гуфтам:

— Расул (пайғамбар), алайҳиссалом; дар бораи саҳобан кибор фармудаанд: «Биайятиҳим иқтадайтум ихтадайтум» (Ба кадоме аз онҳо иқтидо кунед, ҳидоят

¹ Қорӣ Исматӣ Қалла — Қорӣ Ишқамбаи судхӯр, ки баъд қаҳрамони повести С. Айни «Марги судхӯр» шуд.

меёбед). Аммо шумо дар хусуси ҳазрати Алӣ чӣ маъ-
зият (бартарӣ) ва кадом хусусият мулоҳиза мефар-
мояд, ки аз фаҳвой (мазмунӣ) музокиротӣ шумо шои-
баи афзалияти он ҷаноб нисбат ба соирӣ (дигар) ас-
хоб мустафод мегардад (фаҳмида мешавад)?

Қорӣ дар ҷавоб гуфт:

— Хошо ва калло, ки маро ҳадду ёрои он бошад,
ки дар байни асҳоби киром тарҷеҳи аҳаде (бартарии
касе) бар дигаре мекарда бошам, илло ҳамин қадар,
ки ман фақат ошиқӣ номи Алӣ ҳастам.

Роқим гуфтам:

— Айюҳ-ал-Қорӣ (эй қорӣ), коре кардед, ки ишқол
(чигил) аз аввал зиёдтар ва масъала аз собиқ муш-
килтар шуд. Чаро ки фақат ном ба ҳеҷ вачҳ сазовори
икром ва шоистваи эҳтиром нест.

Қорӣ гуфт:

— Ман аз он ҷиҳат ошиқӣ номи Алӣ ҳастам, ки
мураккаб аз «айн» ва «лӣ» аст. «Айн» ба маънии зар
аст ва «лӣ», ки марост.

Аҳли маҷлис якбора дар ҳанда шуданд ва закова-
ти ўро низ ситоиш намуданд ва зарофаташро офарин
гуфтанд.

ТАЗКИРАТ-УЛ-ҲУМАҚО

ҚИСМИ АВВАЛ

ШУАРО¹

1

Афлокӣ — таҳаллуси мулло Сайид Қамари муфти-
аскари судур, ки суратан гов буданду сиратан хар. Ба
муқтазо (тақозо)-и дунпарварихои замон, ки муқори-
ни аморати Абдулаҳадхон ва мумайизӣ (маъмурият)-и
мулло Бадриддини садри қозикалон (буд), ба мансаб-
ҳои бузург ва рутбаҳои сутург (калон), аз қабилӣ муф-
тиаскарий ва судурӣ ва мударрисии мадрасаи Мири
Араб мансуб шуда, ба эътиқоди амиру мумайиз марди
олиму ҷомеъ ва мӯхтараму соҳибтаъзим ба ҳисоб ме-
рафтанд. Аммо ба назди халқ ва оммаи мардум чизе,
ки дар боби сурату сираташон гуфтам, зиёда бар ин
ҳаққи надоштанд...

¹ Шуаро — шоирон.

Вакте ки Абдулахадхон ба вилояти Кармина хукумат дошт, мумонлайх (мазкур) ба казо (козиғи)-и он вило (вилоят) мансуб буд. Амири мазкур иморате таҷдид намуд (нав сохт), қозии мазкур таърихе гуфтаанд, ки ин аст: «Ва ғин рағ ҷаннати соий». Агар касе аз маънои он истифосор (пурсиш) мекард, ҳазрати муфтиаскар ба тариқи истехзо табассуме мекардаид ва мегуфтанд: «Таърих фақат аз барои нишон додани моҳу сол аст, маънӣ доштани он лозим нест, дар боби ҳисоб каму зиёд набошад, кифоя аст».

2

Вакте дар айёми таҳсилашон чанд нафар соҳибтабъони мӯътабар ва шӯҳмизочони ҳунарвар, аз қабилли Аҳмад-махдуми ўроқи муҳандиси мутахаллис ба Дониш ва Абдулқодирхоҷаи ҷамоаи Савдо ва Исомахдуми муфти ва Иноят-махдуми муфти ва Абулфайзхоҷаи судури ҷамоа ва чанде дигар ҳамвора ба ҳамдигар маҳшур (якҷову ҳамдам) буданд. Сайид Қамари мазкур низ дар байни онҳо фақат барои сурхият (масҳарабозӣ) ва истехзо ҳамроҳу ҳампо буд.

Абулфайзхоҷаи ҷамоаи мазкур қабл аз ин ки ба иззи надирий (иззати ҳамсӯҳбатӣ)-и амир Музаффархон ғоиз (муваффақ) гардад, марди қаландармашраб, сайёҳи ҷаҳондида буд. Ба либоси қаландарӣ, яъне торик (тарккарда)-и дунё, кулоҳу чанда (ҷомаи қаландарӣ) ва мутбаҳу кавсара (кашкӯлу кафши нугкаҷ) бар по ба ҳар ҷо, ки ворид (дохил) шудӣ, гули сари сабади фузалову зурафо (донишмандону хуштабъон) буда, маҷлис аз ғайзи вучудаш маркази нишот ва маъдани инбисот (кони шодӣ) гаштӣ. Аз ин ҷиҳат ҳам соҳибтабъону валинеъматон толиби сӯҳбати ӯ буда, ҳамеша ба доманаш овезон мегаштанд. Абулфайзхоҷа дар маҷлису маҳфил (маҷлису ҷамъомадҳо) доди суҳанвариро додӣ ва анвои зарофат (хуштабъӣ) ба қор бурдӣ, аксару ағлаб ба унвони қаромот¹ ҷизҳо гуфтӣ.

Рӯзе яке аз руфақо (рафикон) ба Абулфайзхоҷа гуфт:

— Ҳазрати эшон, имрӯзҳо қаромот намекунед?

¹ Қаромот — ғайбгӯии шайхҳо, қорҳои аз одат берун қардани онҳо.

Абулфайзхоҷа гуфт:

— Дар ин айём каромот тараққӣ карда, ба мӯъҷи-
за¹ мубаддал шуда.

Асҳоби маҷлис (ҳамсӯҳбатон) тамоман толиби мӯъ-
ҷиза гаштанд.

Сайид Қамар, ки бағоят соҳиби риши бузург буд...
дар паҳлуи Абулфайзхоҷа нишаста буд. Абулфайзхоҷа
баъдамо (баъд аз он) ки рафиқон аз вай талаби мӯъ-
ҷиза карданд, ба паҳлуи муфти Сайид Қамар муште
сахт зада гуфт:

— Эй пашм, ба амри худо такаллум намоӣ!

Ҳамгинон (ҳама) он қадар хандиданд, ки қариб
буд, ки қолаб тикӣ кунанд. Гарангӣ ва аҳмакии Сайид
Қамар бад-он масоба (дараҷа) буд, ки бо вучуди ин
ҳама муқаддима ба Абдулфайзхоҷа нигоҳ карда гуфт:

— Эшон, чӣ гуфтед ва ку мӯъҷиза?

Абулфайзхоҷа ба аҳли маҷлис хитоб намуда ва ба
Сайид Қамар ишорат карда гуфт:

— Ҳозо (ин аст) мӯъҷиза!

Асҳоби маҷлис дубора аз аввал зиёдтар дар ханда
шуданд. Аҷабтар ин ки ҷаноби Сайид Қамар ханӯз бе-
хабар, ки аҳли маҷлис чаро ин ҳама механданд...

3

Акбар таҳаллуси эшони Акбархоҷаи Ғичдувонист².
Аз хоҷагони Соқтарест. Ба мулло Бадриддини қози-
калон аризае тақдим карда, ин байтро, ки зодаи табъи
ӯ буд, дар он маърӯза (ариза) дарҷ намуда, ба раёса-
ти тумани Пешкӯҳ қарини савлату шукӯҳ гашт. Бай-
ти мазкур ин аст:

Ё ки ар бошад, шавам дар хидматон берунӣ,

Ё ки ар бошад, шавам дар дарсҳои берунӣ.

4

Аҳмадӣ таҳаллуси ҳамоқаттахассус қорӣ Аҳмади
фонуссоз аст, ки бо вучуди ҳамоқат (аҳмақӣ)-ву абла-
хӣ ба сӯҳбати бузургону мансабдорон, аз қабили мул-

¹ Мӯъҷиза — қори аз одат берун, ки пайғамбарон мекунанд.

² Ин Акбархоҷа ҳамон Сайид Акбархӯҷа аст, ки дар «Ёд-
доштҳо»-и С. Айни бо лақаби Парвардигорхӯҷа омадааст.

ло Бадриддини қозикалон ва тоҷир (савдогар)-ону сарватдорон роҳ ёфта, мӯҳмалоте (суханҳои бемаънӣ), ки номи онро шеър монда, дар маҷлиси азизон ба чандин шадду мад (бо овози саҳт ва кашида) меҳонд. Азизону мумайзони бетамиз, ки (на) фақат шеър номеро намедонанд, балки мутлақ шеърро аз ҷумлаи ҳарқӣ одат (қорҳои берун аз одат) эътиқод мекунанд, хусну қубҳ (нағзу бад)-и шеърро ҳаргиз намефаҳманд, ҳазъёног (сафсатаҳо)-и ўро ба тавъ (фармонбардорӣ) ва рағбат гӯш мекарданд, мӯҳмалоташиро истехсон мефармуданд (меписандиданд). Он аблаҳ фаҳрида, ба худ болида, бе ибто дар ҳар кучо дафтари ҳамоқати худро кушода, ба чандин оҳангу парда қироат мекард (меҳонд).

Чунончи, боре Қўрабеки тоҷири маъруф, ки аз ҷумлаи аҳбоб (дўстон)-и ман буд, маро ҳамроҳи чанде рафиқонам ба висок (хона)-и худ даъват фармуд. Индалвурӯд (баробари даромадан) маҷлисе маъмур (ороста) ва базиннат мушоҳида кардам ва дар зайл (қатор)-и ашхоси он зиёфат қорӣ Аҳмадро низ дидам, гумон кардам, ки барои хизмат омада бошад. Дар ин асно Қўрабеки мазкур омада қорӣ Аҳмадро низ радифи худ (ба худ баробар) карда, барои ман муаррифи намуд (ба ман шинос кард), ки.

— Ба қорӣ худованди таоло он қадар фазлу камол дода, ки шоири забардаст шуда.

(Қорӣ Аҳмад) чун ин шунид, аз чайби худ дафтари фачочат (фачӣ)-ро бароварда, хондан оғоз кард. Чунин маълум шуд, ки ҳаҷви қорӣ Исматӣ Қалла¹ буда. Бад-ин байт расид, ки:

Қорӣ Исмат — аблаҳи гӯли гаранг
Баҳри к... додан ба ришаш баста санг.

Ба замми ин ки ин байт ба ҳеҷ вачҳ ислоҳпазир нест, маазолик (ғайр аз ин) қорӣ Исмат дар ҳамон оғоз тақрибан панҷоҳу панҷ сол умр дошт, аммо ҷаҳони шоир дар ҳамон вақт ниҳоят ҳаҷдаҳ-нуздаҳсола буданд. Тоқатам намонд, гуфтам: «Бас кунед!» Бас карданд. Лекин гумонам ҳамин ки ин нафоридавро ҳама (ҳавола) ба аҳли байт (шеърфаҳм) набуданам карданд.

¹ Қорӣ Исматӣ Қалла — Қорӣ-Ишқамбаи машҳур.

Одило тахаллуси мулло Одили Қарокӯлист. Аз эшон аст, байт:

Одило, нестам мисли Хоҷакул ошхӯру кафгирзан,
Мекунам дуо ними шаб, дар вақти суҳур,
То шунавад қозикалон судур.

Қозӣ Абдунаимхоҷа гӯяд: Дар хавлии худ иморат карда, болохона андохтам, таъмир ханӯз тамом нашуда буд, чаноби Одило ташрифи хузур оварда (ҳозир шуда), меҳрубонӣ карданд, ки таърихе аз барои соли бинои ин болохона тайёр кардан вазифаи мост. Баъд аз ду рӯз таърихро навишта оварданд, моддаи таърих «кашғаду» буд (1330).

Мазкур Абунаимхоҷа гӯяд: Ман чун инро дидам, бисъёр ҳайрон шудам, ки чӣ кунам. Бино бар он ба хотири ҳамин моддаи таърих, ки нигоштани он амри саъбест (душвор аст), то муддати ҳаёти Одило иморати хонаро нотамои гузоштам. Ҳоло ӯ мурдаву чанд сол гузаштааст, ки ханӯз нотамои аст.

Ҳаким Ғарибӣ тахаллуси волои табибнамоӣ мулло Саид Акрамхоҷаи Ҳисорист. Ба замми шоирӣ табибӣ ҳам доштанд. Дуконашон ба қориёни киром бояд маълум бошад, ки ба қариби Таҳти Манор, дар охири раскаи атласфурӯшии собиқӣ Бухоро буд, ки шишаю қуттичаи бисъёре чида буданд ва рустой (сахроӣ)-е, ки мегузашт, «биё, набзи дастатро бинам», гуфта, аз вай чизе меситониданд. Дар фанни табобат ба малақулмавт (фариштаи марг) пешдастӣ менамуданд. Ба мадҳи тӯи мулло Мир Бадриддини қозикалон мухаммаса гуфтаанд, ки ду банд аз он навишта мешавад. Ин аст:

Ба шом қоим будам дар намозам,
Биёмад савти хушовози созам.
Зи хушнудӣ надонистам, чӣ рафтам,
Дар он дорулқазо¹ худро бидидам.
Аҷоибу ғароибу тамошоҳо бикардям.

¹ Дорулқазо — қозихона.

Ба меҳмонхона дидам қандили нурии,
Ба деворҳо мунаққаш¹ кундали² заррин.
Ба айвони кайвон-ш ҳазорон машъали заррин,
Ба фаршҳо паҳн буд абрешиму ҳушранг қолин.
Надида инчунин ҳашамат ҷамеи салтанат, ҳукком³.

Вақте Ғарибӣ дар Лаби Ҳавзи Девонбегӣ⁴ дар зери сояи дарахти тут нишаста буданд. Як тараф ҷолобҳои яхноку як тараф дӯконҳои кабобпазӣ ва дар муқобилашон пештоқи мадраси Кӯкалтош намоён буд. Завқашон омада, дар бораи ин манозир (манзараҳо) ин як қитъаи бадеаро адо намуданд:

Нишаста бар лаби ҳавзу паноҳ аз тут меҳоҳам,
Об аз ҳавз, ҷолоб аз ях, кабоб аз сих меҳоҳам.

Мисраи сейӯм:

Ҳазорон раҳмати ҳақ бод бар девонбегию бар султон
бар Кӯкаш (яъне Кӯкалтош).

Мазлуми Дарвозӣ маънӣ ва ҳақиқати «кӯк»-ро нафаҳмида, оқибат ҳақорат мекунад:

Надонистам Ғарибиро чӣ бошад мақсад аз «Кӯкаш»,
Надорад тори маънӣ ҷарҳи қачрафтори бедукаш.
Агар дар нуктасанҷӣ зодаи табъаш ҳамин бошад,
Занад тафбоди хушк аз сари х... то сари ч...

7

Ҳикояти паридани Ғарибӣ (ро) дуруст дар хотир надорам... Яке аз ҳузурдоштагон ва бинандагони ин воқеа ба роқим (нависанда) ҳикоят кард, ки чун аз таваққути тижорати Урупо яке ойруплон (самолёт) буд, ки тоза баромада ва шуйӯъ ёфта (овоза шуд), Ҳаким Ғарибӣ худ айруплон шуда париданро муқаррар карданд. Дар Бухоро шоеъ (овоза) шуд, ки фалон рӯзи ҷумъа Ҳаким ба осмон мепаранд. Чун рӯзи ҷумъаи маъхӯд расид, мардум аз сағиру кабир, барнову пир

¹ Мунаққаш — нақшин.

² Кундал — порчаи зарбофти дараҷаи аъло.

³ Ҳукком — ҳокимҳо.

⁴ Лаби Ҳавзи Девонбегӣ — яке аз ҷойҳои хушманзар ва таърихӣ шаҳри Бухоро, ки дар асарҳои С. Айний тасвир шудааст.

дар Сарои чой, ки ҳамсои хонаи Ғарибӣ буд, чамъ омада буданд. Ҳама аз барои чой гирифтани ва пештар воқеаро дидан задухӯрд менамуданд. Ман низ гӯшани бомеро гирифта мунтазири судури воқеа будам. Он гоҳ Ҳакимро дидам, сафи мардумро пора карда даромад. Ду адад ковуки гов дар миёни ӯ бастагӣ буд. Магар инҳо болҳояшон буд, ки бо вай менариданд. Аз мардум фотиҳа мегирифтанд ва талаби дуо мекарданд. Он гоҳ ду чӯби бузургро фармуд, ки ба ҳар ду боми сарой муаллақ гузоштанд ва худ бар бом баромада, аз он ҷо болои чӯбҳо савор шуда, то миёни сарой расид. Он гоҳ фармуд, чӯбҳоро аз зерин пояш биқашанд. Боз як бори дигар аз мардум фотиҳа гирифта, даст бар рӯи кашиданд, чӯбро аз зерин пояшон кашиданд. Ҷаноби ҳаким ба ҷои он ки боло сууд намоёнд (баланд шаванд), поёнокӣ парвоз намуда, дар миёнаи сарой ғалтиданд. Як даст маъ (бо) миёнашон шикаста буд. Бардошта ба хастахона бурданд.

8

Қадри таҳаллуси мулло Азизуллоҳи Балхист, ки дар дурӯғӣ шӯҳрате дошт. Бино бар он ки ашӯрашон дар ин ҷо қобили навиштан набуд, чанд аз дурӯғи эшон ҳикоятҳо зикр карда мешавад.

Меғуфт: Вақте ки дар Балх будам, гуштигире аз Рум овозаи гуштигирии маро шунида, фақат барои ин матлаб ворида Балх шуд (ба Балх омад), ба амири Афғонистон Шералихон арз кард. Ҳайкали қавӣ ва ҷуссаи азими ӯро дида, наҳифӣ (харобӣ) ва заифии пайкари маро дар назар оварда меҳост, узре пеш орад ва тааллуле (баҳонаҷӯӣ) кунад. Ман худ ин маъниро шунида, ба дарбори амир рафта арз карда, толиби гуштӣ шудам. Амир анвои мумониатро пеш овард, мамнӯъ нагаштам (ба ман монеъ наомад). Билохир як рӯз тамоми мунодӣ карда (ҷар андохта), ба мардум хабар доданд. Дар рӯзи мавҷуд (ваъдагӣ) майдонро дар қамоли зинат ороистанд. Дар он рӯз амиру вазир, уламову фуқаро чамъ омаданд. Мо ду нафар майдондорӣ кардем. Ҳарифи ман кӯҳе буд, ман дар ҷанби (қанори) вай коҳе. То вақти зӯҳр (ними рӯз) талош кардем. То ин вақт ба рафиқи худ ба мудоро (муросо) муомила мекардам. Баъд аз пешин ба гумони ин ки ман очиз шуда бошам, меҳост ба кундазону

кашад, ғазаб бар ман муставӣ шуд (ғолиб омад).
Ҳарифи танумандро қад канда, бар болон сари худ
бурда бар замин задам, ки ғирев (шӯру ғавғо) аз хо-
зин баромад...

Дар боби зӯрии худ ҳикоят мекард, ки вақте ба
косаи кашқарӣ маъҷуна (дору) сахт шуда буд. Мехос-
там ба ангушти худ гирам, мумкин набуд. Дар ғазаб
шуда ангушти худ ба қувват хазидам, ангуштам каъб
(зер)-и косаро шикоста баромад.

Барои қувват ва зӯрии худ ҳикоят мекард:

Дар айёми таҳсил ба хидмати қозӣ Абдулвоҳиди
Садри Сарири Балхӣ, ки устози ман буд, муқайяд бу-
дам. Ба хидмати устозам меҳмоне азиз омад. Барояш
самовор оташ додам, ба зудӣ наҷӯшид. Ҳазрати ус-
тозам ду мартаба чой суроғ карданд. Дар дафъаи сай-
ум маро дашном доданд. Дашноми устоз маро гарон
омад. Берун рафта, аз ғояти қаҳр самоворро ба шид-
дат пуф кардам, оташхонаи самовор бар замин ғал-
тид.

Дар боби қуввати шомма (бӯёӣ)-и худ ҳикоят ме-
кард, ки ҳамроҳи руфако (рафиқон) озим (рахсипор)-и
вилояти Кармина будам. Вақте ки ба Чӯли Малик асп-
мерондем, ба машонам бӯи сиёҳдона расид. Ба руфа-
ко изҳор кардам. Гуфтанд:

— Дар ин чӯл сиёҳдона чӣ кор мекунад?

Ман исрор мекардам, онҳо инкор менамуданд. Бад-
ин тариқ як фарсах роҳ тай кардем. Саворе аз муқо-
бил баромад. Барои имтиҳон ва илзом (мағлуб кар-
дан)-и рафиқон пурсидам. Дар чайби худ кулчае
дошт, ки бар он панҷ-шаш дона сиёҳдона буд.

Дар боби қувваи сомеа (шунавой)-и худ ҳикоят ме-
кард ва мегуфт:

Дар маҷлисе ҳамроҳи ғавҷе (гурӯҳе) муҳаббар
(ҳабарӣ) будем. Вақте ки ҳозир шудем, хон густур-
данд ва нон оварданд. Вақте ки нон ба хон ниҳоданд,
овози тақ-тақи харос ба гӯшам омад. Ҳозиринро гуф-
там:

— Гандуми ин нон ба харос орд кардаанд.

Ёрон ваҷҳ талабиданд. Гуфтам:

— Овози харос ба гӯшам омад.

Ёрон истибъод намуданд (бовар накарданд), барои
итминон (бовар ҳосил кардан) аз соҳибдаъват пурси-
данд, алҳақ ба харос орд карда буд. Сидки мақол (ду-
рустии сухан)-и ман зоҳир шуд.

Ва гайр аз ин дигар боз бисёр ҳикоятҳо буд, ки
волиди мочидам (падарам) аз мулло Азизуллоҳи маз-
кур ҳикоят мекарданд¹.

9

Комил тахаллуси волои қозӣ Комили ҳисорист, ки
шоири моҳири махсуси амир Абдулаҳадхон аст. Қабл
аз чулуси салтанат (пеш аз ба тахт нишастани ин
амир) — дар аснои ҳукумати вилояти Кармина ба
хидматаш расида, тарбия дида ва марҳаматҳо ёфта,
баъд аз чулуси амири мазкур ба қатори қозиён мунса-
лик гашта (даромада), дар бораи зердастон доди бе-
мурувватиро дода. Ин ашъори ҳайратосор зодаи табъи
эшон аст. Ғазал:

Чигаррешам, кабобам, дилфигорам, ахгари ишқам,
Сиришқам, нолаам, доғам, сипанди мичмари ишқам.
Асирам, бенаво афтодаам дар кӯи ғам, ё раб,
Гирифторам, адоям, ошиқам, сардафтари ишқам.
Шарорам, шӯълаи оҳам, зи по афтода дар роҳам,
Ғарибам, бекасам, дармондаам, хоки дари ишқам.
Харобам, дидахунобам, зи ишқаш дар табу тобам,
Ҳарифам, бедилам, риндам, шаҳиди ханҷари ишқам.
Ҳазини боғаму кулфатқаринам, бо кӣ биншинам,
Қаландармашрабам, масти шароби соғари ишқам.
Китобам, дафтарам, таълими хатти ҷими абрӯям,
Баёзам, абҷадам, машқам, саводи мистари ишқам.
Маям, майхораам, бебодаам, мадҳушам аз мастӣ,
Сафои соғари дурдиқашам, равшангари ишқам.
Қаминам, Қомилам, Оҷиз², дуогӯист оинам.
Дилу ҷонам, забонам, дар дуои раҳбари ишқам.

Яке аз шуарои муосирин, занн (гумон)-и ғолиби
ман Ҳошими Шоик, ки дар авоили инқилоби Бухоро
ба тарафи Афғонистон баромада рафта буд, бар ин ға-
зали қозӣ Комил бар қофияи «ишқам» як байти дигар
аз тарафи худ илҳок (илова) кардааст, ки алҳақ ба
воситаи ин байт абъёти қозӣ Комил, ки хеле нуқсон
дошт, акнун комил шуда. Байт:

¹ С. Айний яке аз ҳикоятҳои Азизуллоҳи Қадриро дар повести
«Марги судхӯр» зикр кардааст. Ниг.: С. Айний Қуллийот, ҷ. IV, сах.
33—34.

² Оҷиз — тахаллуси амир Абдулаҳад.

Чувозам, даббаам, дӯлам, ба гирди кунда машғулам.
Зи каф то шона ғарки равғанам, равғангари ишқам¹.

Маҳмуд таҳаллуси мулло Маҳмуд-маҳдум, барода-
ри Рабеъ-маҳдум, хаттоти машхурест. Маҳмуд-маҳдум
ба мадрасаи Хоҷа Ниҳол истиқомат дошт. Марди ға-
ний (бой) ва давлатманд буд. Пул ба танзил (фоида)
дош, мардум ҳар чинс либоси мардона ва заифона
рахн (гарав) карданд. Маҳдум аз он либосҳо исти-
фода кард ба ин тариқа, ки ҳар рӯз рангоранг пӯши-
д, хатто аксар либосҳои заифона, аз қабилӣ куртаи
адрасу шохӣ, эзори маҳмал ва фарангии заифона пӯ-
шид. Дастори калони мучаркан (чиркин) баст ба каф-
ше дар камоли кӯҳнагӣ дар по кард. Дастмоле чир-
кин ба даст дошт, бинии худ ба дастмел маҳкам ги-
рифт, назди истифсор (ҳангоми пурсидан) гуфт:

— Намабинӣ, ки замин кафида, мурдаҳо барома-
да, аз тааффуни (бӯй)-и онҳо беҳузурам.

Хати хубе дошт. Ба хати китобӣ «Қуръон» мена-
вишт. Ба даруни «Қуръон» ҳар чиз буд: аз абъёти Саъ-
дӣ ва Ҳофиз ва Машраб ва Сайқалӣ. Ашъори Мирзо
Абдулқодир Бедилро мӯътақид буд (эътиқод дошт),
бад-он ранг шеър мегуфт. Аз ўст, байт:

Биринчи матлабамро аз тақовар хушнамоиҳо,
Асири мутлақам аз токи ангури ҳусайниҳо.

¹ Дар нусхаи дигари «Наводири зиёия» охири ин ҳикоя чунин
омадааст: Мулло Садриддинхоҷаи Айнитаҳаллуси ғичдувонӣ, ки
назман ва насран дар ин асру эзмон гӯи сабақат аз ҷамеи фозилон
рабуда, дар «Овози тоҷик» («Намунаи адабиёти тоҷик») ном аз
асарҳои худ ҷамеи шуарои муосирро эрод намуда, дар мавриди
тарҷуман холи қозӣ Қомил хисорӣ менависад, ки дар ашъори
қозӣ Қомил, ки дар қофияи «ишқам» навишта, як қофия аз шои-
ри мазкур монда. Мулло Садриддинхоҷаи Айнӣ гӯяд: Ман ниёба-
тан (ба ҷои Қомил) як байт аз тарафи худам гуфта, илҳом (ило-
ва) намудам. Байти мазкур ин аст:

Чувозам, даббаам, дӯлам, ба гирди кунда машғулам,
Зи каф то шона ғарқӣ равғанам, равғангари ишқам.

Роқими адимулқадр Зиён садр гӯяд: Домуллои Айнӣ турфа
коре карда, ки абъёти қозӣ Қомил хеле нуқсон дошт, ба сабаби
байти домуллои Айнӣ акнун қомил шуд. Ва илло пеш аз ин
ҳақ ҳамин буд, ки Ноқис таҳаллус кунанд.

Амир Абдулаҳадхон ба иҷрои аҳком (ҳукмҳо)-и салтанат
ва умур (корҳо)-и мамлакат напардохта, ба шоирӣ, ки салтанат
сиро ҳаргиз надошт, муқайяд (банд) шуда шоироне, ки интиҳоб
карда, амсоли ин ҷанобанд.

Ҷонмирзои қушбегӣ вазири аъзами аҳди Абдулаҳадхон буд. Вакте аз давлати Расӣ (Россия) сафире бузург омад. Амири мазкур вазири худ Ҷонмирзо-қушбегиро дар боби эҳтимом (ғамхорӣ) ва риояти хотири гинироли сафир таъкидоти бисёр кард. Аз ин чихат вазири мазкур барои эҳтироми меҳмони азизи худ ақсалғоят (аз ҳад зиёд) мекушид. Аз он ҷумла ҳангоми гармии сӯхбат ба гинироли меҳмон хитоб намуда гуфт:

— Агар хоҳиши мабраз (ҳочатхона) дошта бошанд, тайёр аст.

Қасони дигар, ки аз тарафи амир дар ин маҷлис ҳузур доштанд, аз ҳиҷолат об шуданд. Аммо гинироли меҳмон форсӣ намедонист, ё медонист (у) тағофул намуда пурсид:

— Чӣ мегӯянд?

Тарҷумоне, ки дар байн ҳоил буд, соҳиби хираду тамиз буд, гуфт:

— Ҷаноби дастур (вазир)-и аъзам ба ташрифи ҳузури меҳмони муаззам ташаккур менамоянд.

Муқимхоҷа ном як нафар каровулбегӣ аз худдом (хизматкорон)-аш рӯзе хидмате мувофиқи маромаш ба ҷо овард. Вазири мазкур (Ҷонмирзо-қушбегӣ) Муқимхоҷаи мастурро гуфт:

— Панҷ ҳазор танга меҳоҳӣ, ё қасре аз ҷаннат?

Муқимхоҷа андешид, агар қаср аз ҷаннат ихтиёр кунад, панҷ ҳазор танга ройгон меравад, агар пули ихтиёр намояд, яҳтамил (эҳтимол), ки қушбегӣ озурдахотир шавад. Бино бар он гуфт:

— Марҳамати ом ва макрамаат (бахшишу қарам)-и том, ки валинеъмати соҳибинъомрост, ғуломро вусук (бовар)-и тамом аст, ки дар дунёву укбо (охират) файзбахшу баҳрарасон бошанд².

¹ Умарову уламо — сипохиёни олимартаба ва олимони дин.

² Мазмуни ҷумла: Азбаски валинеъмати ман саховатманд ҳастанд, бовар дорам, ки ин ғуломашонро ҳам аз ин дунё ва ҳам аз охират баҳраманд кунанд.

Бад-ин қадар табъи вазир (яъне Ҷонмирзо) боли-
да, панҷ ҳазор танга ба замми сару по дода, санаде
ҳам ба номи хозин (ҳазинадор)-и ҷаннат ба хату мӯҳ-
ри худ бад-ин мазмун дод, ки:

«Доранда Муқимхоҷа аз хоссои мост, бояд кӯшке
(қасре) аз як дона ёқут маа (бо) асбобу анҷом ва ҳу-
ру ғилмон (канизу ғуломон) дода шавад. Имзо: мулло
Ҷонмирзо-қушбегӣ».

3

Дар айёми аморати амир Абдулаҳадхон роқими ҳу-
руф (нависандаи ин сатрҳо) ба қазои (қозигии) ту-
мани Вағонзе маъмур будам. Яке аз худдоми вазир,
яъне Ҷонмирзои қушбегӣ, вориди он туман шуд. Баъд
аз мулоқот фурсате мутарассид (нигарон) шудам, то
аз матлабаш муталеъ гардам (хабар ёбам). Бар ҳило-
фи мӯътод (одат) изҳори матлабе накард ва хате аз
тарафи вазир надод. Шак накардам, ки гузори роҳ
аст, фақат ба ҷиҳати ҷӯён ҳол шудан горид гашта.
Бино бар кашфи матлаб пурсидам:

— Аз кучо меоянд?

Гуфт:

— Аз Бухоро.

Пурсидам:

— То кучо мераванд?

Гуфт:

— То ин ҷо.

Гумоне ки доштам, лотоил шуд (нодуруст баро-
мад). Билохир пурсидам:

— Барои чӣ омаданд?

Ба ғайз (ҳашм)-у ғазоби тамои дашноми бисъёр
валинеъмати худ — вазирро дода гуфт:

— Напурсед, хате ҳам ба номи шумо дорам, нахо-
нед, хате дар ҷавоб нависонда меорам, нахонда мӯҳр
кунед.

Аз ин ҳикояти мусалсал (сарбаста) ҳайрон шудам..
Одами вазир ба ҳазорон ташвир (шармандагӣ)-и хо-
тир хатро аз ҷайби худ баровард ва ба дастам дод,
қушодам ва дидам, навишта, ки: «Чизе дар роҳи Ва-
ғонзе аз касе афтода, ба воситаи шахсе ба ин ҷониб
расид, ба шумо фиристодем, соҳибашро ёфта, супур-
да, дуо гиред, вассалом».

Аз мазмуни хат ҳам ҷандон мустафод (фаҳмида)

нашуд, ки чӣ буда. Боз илҳоқ (дархост)-ро аз саргарифтам ва ба тазйиқ кашидам. Ошуфтахотир шуда нафринкунон аз ҷой бархост. Ба андак фурсат чизеро оварда, аз дур намудор кард. Дидам, парчаи намаде буд, кӯхнаи чиркин, ки чиргӣ хонанд, аз зери зини асп меандозанд, чанд ҷои он шикоятҳо дошт, ба фулусе (як пул) намеарзид. Барои ҳамин қадар муҳаққар (бе-қадр) чизе як нафар одамро аз Бухоро ба Вағонзе, ки панҷ фарсах роҳ буд, фиристода.

Маълум шуд, ки кадоме аз барои суҳрият (масхара кардан) ба вазир ба унвони «аз роҳ ёфтам» бурда. Вазир аз камоли ҳамоқат (аҳмақӣ) насанҷида, ки чӣ чиз аст, ғавран хате фармуда ва мардеро равона намудааст.

4

Усмонбеки кушбегӣ вазири аъзам ва нсибу қоиммакоми амир Олимхони махлӯъ (бекоршуда) — амири Бухоро буд. Дар сафоҳат (нодонӣ) ва ҳамоқат назирӯ адил (монанд) надошт. Охирини вузаро (вазирҳо)-и Бухоро ӯ буд...

Вақте ки ба вилояти Қаршӣ фармонфармо (ҳоким) буд, роқими ҳақир (муаллиф) ба қазои он вило (ба қозигии он вилоят) маъмурият доштам. Аз Усмонбек аҷоибӯ ғароибӣ бисёр мушоҳида мекардам. Аз он ҷумла:

Гулҷон ном писаре дошт амрад (ҷавони бериш)-и соҳибҷамол, бадахлоқи бадсигол (бадкор). Баъзе шароратпешагон (бадгардҳо)-и Қаршӣ ба Гулҷони мазкур лофи таашшук (ишқбозӣ) мезаданд. Охируламр ба изҳори матлаб ҷуръат намуданд. Гулҷон бино бар ғурури ҳусн ва давлати падар бад-ин тоифа сар фуруд наёварда хушунат (дурушті) мекард. Ба мазмуни ин ки:

Чу бинад саркашӣ аз ёр бисёр,
Шавад ночор охир ошиқи зор.

шабе ба ҷаҳорбоғе, ки Гулҷон аз барои фиску фасоди худаш тартиб дода буд, маст ва аз худ беҳабар афтода буд, ҳарифон дар камин буданд, вақтро ғанимат шумурда, ҳар кадом алоҳида чанд бор дастбурд нишон дода, барои танбеҳ шалвори ӯро дар рсҳгузари ом аз шохӣ дарахти баланд овехтанд. Ин маънӣ иштиҳор

(шӯхрат)-и тамои ёфт. Усмоибек дар садад (дар ни-
ят)-и нитиком шуда, яке аз ин тоифаро ёфта, хафтоду
панҷ таёк таъбир карда (чазо дода), дар кӯчаҳои
шаҳри Карши ташхир кард (гуноҳашро ба ҳама фаҳ-
монд), ки: «Сазои касе, ки ба писари мӣр тааддӣ кар-
д, азори ӯро ба шӯхи дарахт овезад, ин аст». Зикҳи
хашоқат!

5

Мулло Бурҳониддини қозикалон — валади аршад
(фарзанди қалон)-и мулло Бадриддини қозикалони Бу-
хорои шариф. Дар замони амир Абулаҳадхон ва амир
Олимхон ба либоси қозикалони мулаббас (пӯшида) ва
маснади шарнат аз вучудаш мулаввас (олуда) буд.
Баъдамо (пас аз он) ки ҳукумати истибодии Бухоро
ба ҳумхурияти шӯроӣ мубаддал шуд, мактул (кушта)
гашт. Аз эшон як-ду хикоят рақамзадаи килки баён
мегардад:

Дар замони амир Олимхон аз тарафи давлати Ру-
сия ба унвони элчигарӣ консуле меистод. Муқорин
(қарибҳо)-и инқироз ва заволи давлати салотини
манрития дар замони амири махлӯ Милдир¹ ном кун-
сули тоза вориди Бухоро шуд. Баъдамо ки амиру
вазирро дид, қозикалони Бухоро, ки минхайсуррутба
(аз вачҳи мансаб) яке аз вузаро (вазирҳо)-и муаззам
аст, хоҳиши дидан кард.

Баъд аз мулоқот сӯҳбат дар миён омад. Милдир
ҳар қадар сазӣ кард, ба ҳеҷ як аз муқаддамот (масъ-
лаҳо)-и сиёсӣ ва таърихӣ ва ҳуҷрофӣ ва расмӣ вуқуф
(огоҳӣ)-ашро мушоҳида накард. Фурсате меҳост, ки
асбоби зиёфат алаттаволӣ (паи ҳам) меомад, лиҳозо
(бино бар ин) бархостан ва видоъ карданро маҷол на-
буд. Милдир ба худ андешид, ки тоифаи мусулмонон
умуман мӯътақиди салотини Усмония (Туркияи усмо-
нӣ)-анд ва давлати Усмонияро муттақо (тақъабо)-и
худ ва Ислумбулро маркази исломияи худ медонанд.
Бино бар ин маълумоте, ки аз давлати Усмония дошт,
дар миён оварда, чанде аз хикоятҳои ҳозираи давлати ус-
монӣ дар маърази баён овард.

Қозикалон, ки ин фикра (масъала) аз соири музо-

¹ Милдир — ҳамон Б. В. Миллер аст, ки дар асарҳои С. Ай-
нӣ чанд бор зикр шудааст ва баъдҳо (1953) «Лугати форсӣ-ру-
сӣ»-ро тартиб дода буд.

кирот (дигар гапҳо) бештар ба гӯшаш расидагӣ буд, хост аз ин маҷлис истифода бурда, дар ин боб эзоҳот ҳосил кунад. Бино бар он аз Милдир пурсид, ки:

— Ҳамон давлати осмонӣ, ки меғӯед, ҳақиқатан иборат аз чист?

Милдир, ки ин суол ба гӯшаш расид, нафасаш дар гулӯяш банд шуд, маҷоли дам задан надид. Аз маҷлис ва мизбон безор шуд ва бархост. Вақте ки ба калиска (коляска)-и худ савор мешуд, беихтиёр ба худии худ гуфт: «Давлате, ки қозикалонаш ин аст, пайдор нахоҳад шуд. Бечорагоне, ки маҳкум (дар ҳукм)-и ин одаманд, чӣ хайр хоҳанд дид?!»

6

Қозӣ Олимхоҷа — писари қозикалони мавлавӣ (Шарифхоҷа). Фақат ба риояи падарашон ба мансабҳои калон сарфарозӣ доштанд. Бо он ки шуур надоштанд, амалашон судур буд. Аҷоибу ғароиби бисёр аз он ҷаноб ба зухур меомад. Аз он ҷумла:

Боре ҳамроҳи зани худ хуфта буданд. Посе аз шаб гузашт, сари завҷаи худро ба шиддат меҳориданд. Завҷашон бедор шуда гуфт:

— Чӣ мекунед?

Гуфтанд:

— Сари худ меҳорам.

Зан гуфт:

— Сари ман аст, сари худро хored.

Ҳазрати эшон гуфтанд:

— Агар сари туст, пас сари ман ку?

7

Дигар ҳикоят мекунанд, эшони Олимхоҷаи мазкур ҳангоми убур (гузаштан) ба сари дӯкони қассобе дунбаи бузурги гӯсфандро овехта диданд. Назрӣ ном одами худро фармуданд, ки дунбаи мазкурро байъ (наrx) карда гирад. Баъдамо ки ба мақарр (хона)-и худ омаданд, Назрӣ ҳолӣ омад, дунба ҳамроҳи худ надошт. Сабаб пурсиданд, гуфт:

— Бино бар гармии ҳаво мутааффин (бадбӯ) гашта, ба ҳадде ки роиҳааш (бӯяш) димоғи одамиро мешӯронад.

Ҳамин ки ин суҳан аз даҳони Назрӣ баромад, эшо-

ни Олимхоҷа бинӣ ва даҳон ба остин маҳкам гирифта, фаръеду фиғон мекарданд, ки «пах, пах, бадбӯ буда, мағзи сарамро шӯронид».

8

Эшони Олимхоҷа ҷорияе (канизаке) доштанд, му-тасаддии табх (пухтан)-и таоми эшон буд. Рӯзе (хӯ-Хазрати эшон, ки зиёда пурхӯр буданд, шӯриданд ва бар сари ҷория чӯбе дар даст ҳозир шуданд. Ҷория гурехта ба хона даромад ва дарро аз қафо занҷир кард. Хазрати эшон ҳар қадар илҳох (дархост) карданд, дарро накушуд. Охируламр ба зорию тавалло афтоданд. Меғуфтанд:

— Аз сарат гардам, қадбонучон, дарро кушо, як чӯб занам, дилам хунук шавад.

Ҷория қабул намекард ва ночор ба замми тавалло ваъда карданд, ки «як чӯб мезанам, даҳ танга меди-хам». Ҷория ҳамин ки тангаро шунид, дарро кушуд, мунтазири шатта ва мутарассид (нигарон)-и танга шуд. Аз бими шатта ба тарафи ҳазрати эшон чашм дӯхта буд. Хазрати эшон меғуфтанд:

— Чашми худро пӯшон, то чӯб ба чашмат нара-сад.

Ҷория аз тарс чашми худ намерӯшонид, илҳох ва зории бисёр дар ин боб низ карданд, муфид наафтод (фоида накард). Охируламр даҳ тангаи дигар ваъда карданд, ҷория чашми худ пӯшонд. Хазрати эшон як чӯб заданд, дилашон хунук шуд.

9

Қозӣ Қароматуллоҳхоҷаи бесавод — яке аз кузот (қозиҳо)-и даври ҳукумати амир Абдулаҳадхон. Мар-де бесавод буд ва мансуб ба қазои Хайробод. Ҳар бор ки хате аз амиру вазир ва дигар ашхос (шахсҳо) ома-дӣ, духтаре дошт соҳиби хату савод, ба бахонае бар-хостӣ ва ба ҳарами худ (ба ҳавлии дарун) даромадӣ, ба духтари худ хонондӣ, баромада дар амал овардӣ, ҷавобе навиштӣ.

Бадахлоқӣ ва бепарҳезӣ иловаи замимаи бесаводии ӯ буд. Боре ман маъзул (аз мансаб гирифта шуда) бу-дам, ба ҷаҳорбоғи Сепулон, ки он вақт милки ман ва

ба ғоят маъмуру ободон буд, сукунат доштам. Рӯзи Бобохон — яке аз худдом (хизматкорон)-и қадимаман барои дидани ман омад. Дар он айём ба хидмате қозӣ Қаромати мазкур киём менамуд (машғул буд) Бад-ин алоқа набзе (андаке) аз аҳволу атвори вай ҳикоят мекард.

Аз он ҷумла ҳикоят кард, ки рӯзе эшони қозӣ (Қароматуллоҳ) зиёфате ба тақаллуф сар кард. Амлоқдор раис ва амини оқсақолонро даъват намуд. Худдом ва ҳамсоятонро тамоман... барои хидмат таъин кард. Ҳама камари хидмат ба миёни ҷон бастанд. Ононе, ки шоиста ва лоиқи ин хидмат буданд, ҳар кадомро ба хидмате маъмур карданд. Меҳмонон дар вақти таъиншуда ҳозир гаштанд. Баковулон дар хориҷ, қадбонуён дар ҳарам (ҳавлии дарун) саргарми пухтупаз буданд. Тақ-тақи гӯшткӯбӣ, ҷаранг-ҷаранги кафғир гӯши карубиён (фариштаҳо)-ро кар мекард.

Имрӯз тамоман ба хӯрдан... гузашт, шаб низ маҷлисро аз сар ороистанд. Дар аснои зиёфат ҳазрати эшон соат ба соат ба ҳарамсарои худ (ҳавлии дарун) мебаромаданд, ҳамон ки таълими тартиби зиёфат мекарданд аз тайёрии таомҳои гуногун ва расидани он пай дар пай.

Бад-ин тариқ нисф аз шаб ҳазрат ба ҳарам рафтанд. Ин дафъа муддати ғайбат (ғоиб шудан)-ашон тӯл кашид. Нағмасароён машғули нағмаю суруд аз танбӯру уд буданд. Меҳмонон сар то по гӯш ва саргарми нӯшонӯш. Хангоми гармии сӯхбат ва ҷӯшу хурӯши айшу ишрат ногоҳ ҳазрати эшон аз ҳарамсарои худ ба ҳоли аҷиб додгӯён баромаданд. Сару рӯяшон тамоман хунафшон, либосҳо ҳама дарида сарбараҳна, ба кун эзор на, ба шиддат гурезон омаданд. Ба ранге худро дар маҷлис гирифтанд, ба тазарруу илтиҷо худро ба канои амлоқдор, яъне Мирзо Муҳаммад Амини тӯқсоба афканданд. Мутақиб он (аз пай он) ҷунбалон ногоҳон зане мушаъан (бо шаън) ва мушаддад (бо шиддат) ҷӯбе дар даст расид. Ҳазрати эшонро аз канои амлоқдор ба тахти рони худ кашид, мутақиб (пай дар пай) ва мутаволи (дуру дароз) мушту лағад ва ҷӯб мезад, наъраи ҳазрати эшон ба кайҳон мерасид. Асҳоби сӯхбат саросема гаштанд, моту мабхут шуданд, ҳар як ба гӯшае ҳазиданд, ҷун Банотуннаъш (Ҳафтдодарон) мутафарриқ (пароканда) гаштанд. Меҳмонон низ мисли ҳазрати эшон ба ҳоли аҷиб буданд,

ба таври ғарибе. Ҳар кадом мегурехтанд, якеро дастор бар сар набуд, дигарро чома дар бар, фавҷеро по ба-рахна буд, чамъеро раҳи манзил гум гашта.

Худдоме (хизматкороне), ки буданд, мутаҳайир ва музтариб гаштанд, намедонистанд чӣ кунанд, барои халосии ҳазрати эшон хучум оранд, ё ба ҳолашон гузоранд. Аммо ҳазрати эшон то ҷон доштанд, дод ме-гуфтанд ва фаръед мекарданд, худдомро як-як овоз медоданд ва шафоат (ёрмандӣ) меҳостанд. Хизматко-рон ҳам ақсарӣ ба ранги меҳмонон чома ва саллаи худро гузошта гурехта буданд. Онҳое, ки монда бу-данд, иттифоқ карда, барои халосии эшон ба меҳмон-хона даромаданд. Ҳазрати эшон қариб ба ҳалоқат ра-сида буданд. Бибиқозӣ ҳам аз ғояти ҷӯб задан монда гашта. Мискин ҳазрати эшонро аз таҳти он шерзан ба ҳазор машаққат раҳо карданд ва бибиқозиро ба зӯр кашон-кашон то дари ҳарамсарояшон оварданд, дарро ба рӯяшон бастанд ва қулф заданд. Дар ин фурсат бибиқозӣ аз дашном додан ва нафрин кардан дақиқае бознамеистоданд, носазоҳо мегуфтанд.

Бақияи шаб бад-ин минвол ба парешонии аҳвол гу-зашт.

Бобоҳон гӯяд:

— Чун рӯз шуд, аз завҷаи худам, ки вай низ дар зайли соири занон (ба қатори дигар занҳо) барои хизмат омада буд, сабабашро пурсидам. Гуфт:

— Ғарази ҳазрати эшон аз тамҳид (тайёр кар-дан)-и ин ҳама муқаддимот (қорҳо) ва тартиби ин ҳа-ма зиёфат фақат ҳамин буда, ки бад-ин баҳона маҳ-бубаашон, ки завҷаи фалон аст, ба хона оранд ва ла-далфурсат (фурсат расад) коми дил ҳосил кунанд. Ҳамроҳи маҳбубаи худ ҳусули ин матлабро нисфи шаб қарор дода буданд. Дар соири авҷот (дигарвақт-ҳо) фақат ба дидору гуфтор қаноат мекарданд, дил ҳуш медоштанд, дам ба дам интиҳози фурсат мебур-данд (фурсат мепонданд). Ҳангоми ваъда бо маҳбу-баи худ ба макони маъхӯд (ваъдагӣ) расиданд. Вақте ки мил дар микҳала (сурмадон) буд, бибиқозӣ чун балон осмонӣ бар сарашон расид, ба зарбу лат ка-шид. Ҳазрати эшон роҳи наҷот меҷустанд, саросема гаштанд, дард аз ҷонашон гузашт, фазеҳат (расво) шудан ба назди меҳмонон дар мутаҳайилаашон (хаё-лашон) нагузашт, ночор роҳи фирор (гурез) пеш ги-

рифтанд... Бақияро худ дидӣ, расвоихоро худ мушо-
ҳида кардӣ...

Бобоҳон ин ҳикоятро бо шадду мада (бароварду
фаровард)-и тамом ба поён расонид ва дар ақби он
гуфт:

— Чаноби оӣ расидан ҳамону қозии мо маъзул
шудан ҳамон.

Ман гуфтам:

— Харк...не, ки ин замона дорад, дар ивази маъ-
зул шудан ба замми ўроқӣ ба ҷое калонтар қозӣ хо-
ҳанд шуд.

Расму одати амир Абдулаҳадхон ҳамин буд, ки
илова ба соири мӯҳмалиҳо ҳар сол як мартаба озим
(раҳсипор)-и мулки Расӣ (Россия) гашта, пулҳои ба
чандин масҳарагӣ ҷамъшударо ба ҳазор расвой сарф
карда меомад. Дар ин айём амири мазкур ба саёхати
мастур рафта буд. Дар андак фурсате хабари муро-
ҷиат (бозгашт)-аш расид. Ман ва соири маъзулон ба
расми маъмул ва қозӣ Кароматуллоҳ ба қатори дигар
қозиён ба расми истиқбол ба вилояти Кармина раф-
тем.

Ман ба истиқомати дарбори шоҳӣ, ки яке аз ма-
носиб (мансабҳо)-и оӣ маъдуд (ҳисоб) мегардад,
маъмур шудам. Рӯзи дуввум аз вуруд (омадан)-и
амир... ҳамроҳи қозиёни истиқболчӣ ба дари оӣ ни-
шаста будем. Ногоҳ маншур (фармони амир) ва са-
рупо баромад. Ҳамтинон (ҳама) шак накарданд, ки
барои ман бошад. Маншурро чун мутолаа карданд, ба
номи қозӣ Каромати мазкур буд. Ба қазои вилояти
Зиёуддин, ки яке аз маносиби илия (оӣ) ба ҳисоб
мерафт ва аз ҳоли қозӣ Каромати мазкур бағоят дур
(буд), шарафи судур ёфта (таъин шудааст).

Бобоҳон ба алоқии хидматгорӣ ба қозӣ Каромат
ҳамроҳӣ дошт. Аз дур дар муқобил (рӯ ба рӯ)-и ман
омада ангушти ҳайрат ба дандон газида сари худ ме-
ҷунбонид ва аз гуфтаи пешини ман маънан ёд карда
тааҷҷуб менамуд. Аз тарси ин ки мабодо яке аз аҳли
дарбор интизоъе (бегонагӣ) ва гумоне накунад, тағо-
фул мекардам (худо ба нофаҳмӣ мезадам). Чун ба
кӯш (бошишгоҳ)-и худ расидам, Бобоҳон аз ақиб ра-
сида, аз кайфияти ин ҳодиса ва аз хабар додани ман
пештар ин воқеаро музокира карда тааҷҷуб менамуд.
Пас аз он гуфт:

— Каромат (пешгӯӣ)-и шумо андак нуқсон дорад, ки «ба замми ўроқӣ» гуфта будед.

— Нуқсони каромати ман нест, балки нуқсони бикозист, ки нагузошт, ки бечора қозӣ корро ба поён расонад. Камокон (мисли пештара) хидматро ба ҷой наёвард ва нимқора шуд, бино бар он каромати ман ҳам нуқсон ёфт.

10

Мулло Абдулҳакими Савлат асл хучандӣ буда, дар Бухоро таҳсил намуда, чанде дар Қобул ҳам ба касби камол (дарс хондан) иштиғол (машғулӣ) намуда, боз ворида Бухоро шуда... Мулло Абдулҳакими мазкур аввал ба тадрисӣ (мударрисӣ)-и баъзе мадорис (мад-расаҳо), сониян ба қазои бархе вилоёт (қозигии баъзе вилоятҳо) мансуб мегашт. Бад-ин тариқ боре дар замон Абдулаҳадхон ба қазои вилояти Балҷувон мансуб шуд, аз ҳар қисму ҳар вачҳ доди бемазагири дод. Аз он ҷумла:

Як ҷамоаи элотия (эли туркҳо)-ро ачузае (пиразарати эшон овозаи ўро шунида хостгори ў гаштанд. Микарданд, суд накард: модари духтар ҳаргиз қабул намуд. Ҳазрати эшон музтарибу ҳайрон шуданд, номонашон гуфтанд:

— Ман имрӯз тамоман ба сари мазори фалон бузургвор хоҳам гузаронид. Маро чизе намебояд, касе ҳам пеши ман наёяд, мухилли (халалрасони) аҳволи ман нагардад.

Ин бигуфтанду аспи худ савор шуданд. Танҳо рӯ ба сари мазор оварданд. Асп меронданд, аз назар ғойб шуданд.

Ба сари мазори бузургвори дигар қаландаре истикомат дошт. Бад-он рафтанд, ба муште аз зар як рахти асбоби қаландарини ўро хариданд. Саллаву ҷома ва асбоби доштаи худро ба қаландар супурданд, рӯй ба роҳ оварданд.

Ба манзили ачуза — модари духтар расиданд, сайҳае (фаръеде) аз борхонаи чигар кашиданд. Каромат ба ҳарқӣ одот (қору сифати берун аз одат) аз ҳазра-

ти эшон чун барфу борон борида гирифт. Ачуза, ки даштнишин буда, пеш аз ин вақте инчунин хангома надида, ин гуна овози муҳиббе (бадхайбате) нашинид: буд саросема давид. Дар беруни васок (хона)-и ху хайбате дид нуронӣ, ба либосҳои ачиба. Шак накард ки малакест аз осмон нозил шуда (фуруд омадааст) гар башар аст, албатта Хизри набиист...¹

Қозӣ Абдулҳақими Савлат зотан соҳиби қомату ваҷоҳат ва сурати зебою риши бузурги хушнамо буда, бад-ин алоқа ба Савлат мулаққаб шуда (лақаб гирифта), ба кулоҳу чанда (чомаи қаландарӣ) ва мутбаҳу сӯта (кашкӯлу асо) ҳайбату салобаташ афзуда.

Ачуза чун манорае аз нур ва ғавворе аз ғайз мушоҳида кард, беихтиёр дар пояш афтод. Рӯи аҷзу ниёз ба қадамҳояш меомолид, борони ашк аз дидааш меборид. Муҷассаман аз нур ба дасти муборак сари аз по камтараш аз замин бардошт, қатарот (қатраҳо)-и ашк аз руҳсорааш ба остини марҳамат сутурд (покард). Пас аз ин гуфт:

— Эй ачуза, бидон ва огоҳ бош, ки аҷзу ниёзи ту ба даргоҳи бениёз (худо) шарафи қабул ёфт ва абвоб (дарҳо)-и саодат ба рӯят боз шуд, ки чун ман зоте ташриффармо гаштаам (омадам), партави илтифот бар сарат афкандам. Талаб, чӣ металабӣ?

Ачуза, ки чун симоб дар изтироб шуда буд, аз вачҳи духтараш, ки касони бисёре, ҳатто ҳазрати қозӣ талабгори вай буданд, дар миёна музтару ҳайрон, ки ба кадом як аз онҳо ҷавоб диҳад, дар ин боб хато аз савоб (дуруст) фарқ наметавонист кард, ин муждари атият (ато)-и ғайбӣ дониста, дубора рӯи аҷз ба қадамҳои зоти муқаддасаш молида гуфт:

— Эй ояти раҳмат ва эй ғаристаи даргоҳи илоҳӣ! Маро умр ба ниҳоят (охир) расида, гарму сарди дунё ва талху шӯри ин саро аз ҳар қисму ҳар боб дида ва ҷашида. Ин дам дилкашолӣ ба дунё ва мофиҳо (он чи дар дунёест) ҳаргиз надорам, илло он ки духтаре дорам, соҳиби ҳусну ҷамол ва ахлоқи писандида, дар ҳини балоғат аст ва дар камоли ғатонат. Аз ҷиҳати иштиҳори осори салоҳу садод (ба сабаби овоза шудани некиву ростӣ) ва ҳусну атвори ин духтар аз дару девор хостгор ҳучум оварда. Ҳайронам, ки ба кадом

¹ *Хизри набӣ* — Хизри пайғамбар, ки гӯё ба ёрии дармондагон мерасад.

як аз ин тоифа омезам ва аз кадомашон гурезам. Бешубха, ҳазрати шумо одамед малаксират (фариштадак илтифоти хотири тухар (пок) ва ба як таваҷҷӯхи (гирех) хоҳад шуд ва ин мушкил осон хоҳад гашт.

Шоҳи каландарон чун ин дoston шуниданд, фурса-те тӯлонӣ (дуру дароз) сар дар пеш афканданд ва дар мувоқиқа (сар ҳам карда ба фикру андеша) рафтанд. Пас аз он сар бардоштанд ва сайҳае кашиданд. Баъд аз он гуфтанд:

— Эй ачузаи мустамад, маро чуни хабар доданд, ки дар ин тоифа як нафар аз уламои изом (олимони бузург) ва раҳнамои киром низ будаанд. Чаро ин гавҳари якто ва ин дурри гаронбаҳо ба ин сангрезҳо ва ҳазафпораҳо (сафолпораҳо) як сон мебинӣ ва баробар мекунӣ? Баъдамо (модом) ки ҳамчуни азизе ба кадом вачҳ ки бошад, ба ин муҳаққар (ночиз) духтар сар фуруд оварда бошанд, албатта, ҳикмати ғомизае (пӯшидае) дар он хоҳад буд. Бешубха, он ҳикмати ғомиза мутазаамман (дар бар гиранда)-и саодати шумо ду нафар — духтару модар аст. Агар қадри ин давлат надонед ва шукронаи ин неъмат ба ҷо наёред, анқариб (ба қарибӣ) ба дарде лодаво (бедаво) ва мараз (бемориву нохушӣ)-е мубтало хоҳед шуд, ки он вақт тавбаву инобат ва пушаймониву надомат суд надорад.

Аз салобати ин суҳан ва маҳобат (хайбат)-и ин валид (тахдид) ҷигари кабобгаштаи пиразан об шуда аз дидаш рехт, нафас ба гулӯяш банд шуд, ба домани шоҳи каландарон овехт ва гуфт:

— Эй раҳнамои гумраҳон, туй дарди маро дармон! Худоро, маро аз ин маҳлака (хатар) раҳон! Чун Ҳизри роҳи саодатам гаштӣ, аз зулмати ҷоҳи залолат (хориҷу зорӣ)-ам халосӣ деҳ! Чӣ кунам, ки домани ин давлат ба каф ояд ва абвоб (дарҳо)-и саодат ба рӯям кушояд?

Шоҳи каландарон гуфтанд:

— Ҳар қадар зудтар худро ба давлатсаро (хона)-и он азиз бирасон ва духтарро низ ҳамроҳ бурда, барои қанизӣ, бидуни ин ки ҷизе талаб кунӣ, бад-он зоти шариф бахш! Зинҳор дар ин боб суҳани ғаразгӯён машунав, панди маро чун гавҳари гаронбаҳо овезаи гӯши худ кун!

Ин бигуфтанду «ху» гӯён аз назари пиразан ғоиб гаштанд.

Аҷузаи бечора фурсате бисъёр чун сурати девор беҳиссу ҳаракат монд, қарини ҷаҳон-ҷаҳон ҳасрату надомат шуд, ки «дарёго, қадри сӯхбати он ҳазрат надониستم, ақаллан ба қадре обу нон ҳам зиёфат ҷакардам, дар ҳаққи очизаи худ талаби дуое нанамудам». Рӯйзанону мӯйканон пеши духтар давид, модароро, чунон ки гузашт, ба духтар хотирнишон кард. Духтар низ воҳима намуда, хоҳиши худро ба ризон модар муқаррар фармуд. Модар фавран ба машшотгарӣ (ороиш)-и духтар пардохт. Моҳазаре (ҳар чизе), ки аз зару зевар дошт, дар сару бари духтар кард. Ба рафоқати якдигар рӯи таваҷҷӯҳ ба давлатсарои он ҳазрат оварданд. Ба ранге, ки шоҳи қаландарон фармуда буд, ба сад аҷзу ниёз супурданд ва ба муроду мақсади худ расиданд.

11

Маъсумхоҷа — бародари қозӣ Қавомиддинхоҷаи судур..., дар замони амир Абдулаҳадхон ва мумайизӣ (маъмурият)-и қозӣ Бадриддини қозикалон аз ҷумлаи қозиёни мӯътабар, як нафар аблаҳи аҳмаки беса-воде буд.

Ҷаноби Маъсумхоҷа амали ўроқӣ ҳам доштанд, аз тову ҳар фарқ намекарданд. Маазолик (бо вучуди ин) ҳамеша ба амсоли Хузору Қармина ва баъзе тумонҳо қозӣ мешуданд. Аз он ҷумла боре ба тумони Шофурком қозӣ буданд.

Садриддинхоҷа ном дар ин айём ба раёсат (раисии) он туман мансуб буд. Нақл мекард, ки рӯзе буд, хабари азл (аз қор гирифта шудан)-и қозии собиқ ва насб (таъин гардидан)-и ҳазрати Маъсумхоҷаи ўроқ ба моён расид. Садриддинхоҷа гӯяд: авсофи замима (сифатҳои бад)-и ҳазрати ўроқро борҳо шунида будам, аммо шахси муборакашонро дидагӣ набудам. Имрӯз хабарашон, пагоҳӣ ҳудашон расиданд. Ба расми маъмул ба хидмату зиёраташон ғоиб (қомъёб) гаштам. Маротиби муборақбодӣ ва мулозиматро ба ҷо овардам.

Аммо ҳазрати эшон дам ба дам охи сард аз дили пурдари мекашиданд, осори ҳузну малол аз ҷабинашон оех (намудор) буд. Чун муқарратан (қанд бор)

ин оҳ кашиданро мушоҳида кардам, гумон намудам, ки қозиги ин тумонро муносиби ҳолашон надида, нис-бат ба Хузору Кармина ин тумонро хурдтар ад (ҳисоб) карда бошанд. Лихозо (бино бар ин) аз бароти тасалли хотирашон гуфтам:

— Тақсир, аввало, меҳрубонии подшоҳон хурдию калонӣ надорад. Ва ҳол он ки хурдтарини туманҳо баробари вилоятҳои калон ба назди подшоҳон қадр дорад, чаро ки ҳар касе, ки ба қозиги туманҳо мансуб шавад, гуё ҳам қозӣ, ҳам ҳоким мешавад, ба ҳилофи вилоят, ки ҳокими мустақили дигар дорад,— қозӣ нисбат ба ҳоким рутбааш пасттар аст.

Ҳазрати эшон дар ҷавоб гуфтанд:

— Эй эшонӣ раис, ин ҳама хафагии ман барои ин нест, балки аз ин ҷиҳат аст, ки дирӯз, ки ба марҳамати хусравонӣ (подшоҳӣ) сарфарозӣ ёфтам, барои ви-доъ кардани аҳлу аёли худ омадам. Дидам, бибиқозӣ машғули нонпазӣ. Иҷозат хостам ва аз азимат (кӯчи-дан)-и худ огоҳӣ намудам, видоъ кардам ва барома-дам. Нонинсоф нагуфт, ки ин як адад нони гармро дар ҷайби худ гузор, гурусна монӣ, меҳурӣ...

САБАБҲОИ ИНҚИЛОБИ БУХОРО

Арбоби таҳқиқ бар он ва асҳоби тадқиқ бар инанд, ки умдаи асбоб (сабабҳои асосӣ)-и сари тазалзул (ба ҷунбиш омадан)-и бунёи салтанати Манғития ва та-назули тараққиёти ҳукумати истибодия фақат ману-ту марбут (вобаста) буд ба ду-се муқаддима.

Аввалан ин ки амр (қор)-и муҳимми вазорат ва сараскарӣ дар савобиқи азмон (замонҳои гузашта) ва саволифи ошон (вақтҳои пеш) вазифаи сардорони эло-тия ва одамони қордидаи соҳибтаҷриба буда... ва ман-саби акзалқузотӣ (қозикалонӣ)-и балдаи фоҳира (пой-тахт)-ро, ки вакили тоифаи уламо ва мутасадди уму-ри шаръия (қорҳои шарият) ва яке аз вузаро (вази-рон)-и давлати илия (олӣ) маҳсуб (ҳисоб) мегардад, қилодаи¹ саромади уламои соҳибдиёнат мумтози аҳ-ли Бухоро мегардониданд, ки ҳасабан ва насабан аз

¹ Қилода — гарданбанд; зеби гардан, шаддаи сангҳои қимат-баҳо; бойи зинатафзой.

ҳама муқаддам ва илману амалан ба ҳама мусаллам бошад...

Амир Музаффархон ба фикрҳои фосиду андешаҳои ботил, ба ғарази дуньявӣ аз маъхазоти ухравӣ (василаҳои ба даст овардани охират) ҷашм пушида, амири қазо (қозигӣ)-ро бар хилофи аҳлаш супурд. Мансаби эҳтисоб (рансӣ)-и Бухороро... ба мулло Бадриддин дод, вазоратро ба як нафар ғуломи гумноми сафесахлаҳои нодоне — Муҳаммадшоҳи кушбегӣ арзонӣ дошт. Сараскариро ба як нафар ғачари аз ҳар бадтар ҳаволат намуд.

Ин ҳама «азизон»-ро ҳиммати надоштагиашон ҳамин шуд, ки «г... бошаду дег чӯшад». Фақат дар садаи (аз паи) ин шуданд, ки доштагиашон аз дасташон наравад. Ҷаноби олиҳазрат (амир) аз тарафи дигар форигбол, хотирҷамъона ба гирдовари асбоби мановархуви малоҳӣ (асбоби манъшудаи айш) иштиғол менамуданд, шабу рӯз ба шатранҷ (шахмот)-у масхарабозӣ ва «даври ӯғур»-у¹ чавкӣ² машғул шуданд.

Умдаву зубдаи ин масхарагӣҳо дар айёми сайри Ширбадан³ ба зухур меомад. Ба ҳузури уламову умарои узои ва фуқаро чанд нафар бесару по ба унвони масхарабозӣ баромада, касеро қозӣ, дигареро мӯхтасиб фарз мекарданд. Модахари лоғареро даврию абзол зада меоварданд. Даврии иборат аз бўрьё буд, абзол — намадҳои бурида. Шариат ва раёсатпанохонро дар модамаркаб савор мекарданд, анвои фӯхшу лағв (дашному сухани бемаънӣ)-ро ба кор мебарданд. Шӯше ба дастӣ худ доштанд, ба фарҷи ҳар мезаданд ва ба сару рӯи ҳазрати Байзо⁴ меомоланд.

Сомеин, инсоф кунед, нозирин, ибрат гиред! Агар Ибни Байзо кас мешуд, мулло Бадриддин одам мебуд, аз барои ҷаҳоррӯза давлати дунёгӣ ба ин ҳама расоиву масхарагӣ ризо меод? Қадом вақт тоқат карда метавонист?...

Аммо зуррияти Ибни Байзо ба ҳеҷ як аз ин разолатҳо қордор набуд. Фақат маҳви ҷомаву саллаи зардӯзӣ гашта.

¹ Даври ӯғур — як навъ базм.

² Чавкӣ — сайру гашти шабона.

³ Ширбадан — мавзее берун аз Бухоро, ки иди Наврӯзро он ҷо ҷашн мегирифтанд.

⁴ Ибни Байзо — номи саравлоди се нафар охирии қозикалонҳои Бухоро Садриддин, Бадриддин ва Бурҳониддин.

Вазоратпаноҳ (вазир, кушбегӣ) тамоми химматашон сарфи ризои элчихона¹. Чаноби лашкарбошӣ — ғуломи чаноби олий (амир), саргарми аскарфурӯшӣ ваданд ва мураххас (ичозати рафтан) мефармуданд, аз машку таълим ва қаровули муоф медашанд (озод мекарданд), то ки онҳо ба ду моҳу чаҳор моҳ ёди казарма ва сарбозхонаро намекарданд, ба паи касбу кор ва дуздӣ қиморбозии худ мегаштанд. Моҳонаи онро чаноби лашкарбошӣ, ки ғуломи чаноби олий хастанд, ҳамроҳи саркардаи даста ба ҳам мегаштанд, юзбошӣ хоказо, даҳбошӣ ҳамчунин — ҳама бар вазни якдигар. Аз ин ҷиҳат тамоми аскар — дузд, бенавову гадо! Оне, ки бенавову гадо, чун аспӣ харосӣ як умр гирифтори сарбозӣ, ҳарчанд маибу мубтало бошад. Онҳое, ки молноку пулдор хастанд, дар як рӯз ҳалос шуда ме- рафтанд...

Чаноби олий (амир) шаб фикр мекунанд, ки пагоҳ ба эшони қозикалон ё раис чӣ меҳрубонӣ кунанд, то хидматҳои маҳбубаву марғуба ба тақдир расонанд. Ҳазрати эшонон доим чаноби олиро ба даст гирифта, яке аз мустанидон (паноҳҷӯйҳо)-ашонро ба мансаби калонтар мегузаронида бошанд, ё чаноби худӣ ҳазрати эшон (қозикалон) нишон (орден)-и дараҷаи аълоро мегирифта бошанд.

Валҳосил низоми мамлакатдории чаноби олий фақат ҳамин буду бас. Падарии ҳазрати эшон дар бораи аҳоли ҳамон асту тамом. Чаноби ноибуссалтанай вазоратмартаба (кушбегӣ), ки буду шудӣ вазифаашон ҳавоҳои давлатхонаи олий ва ризочӯии аҳолии элчихонаи Расӣ (Россия) аст, дигар ҳаққеву даҳле дар умури мулкӣ надоранд, яъне касе ресмони ғӯсоларо аз меҳ ба сухани осафҷоҳ (вазир) намекушояд. Маазолик ҳар рӯз сад мушту лағад аз ҳазрати эшон меҳӯранд, ҳаду ёрои дам задан надоранд, ки ба ҳазрати эшони калон осӣ мешаванд. Натиҷаи исьён агар хусрони ухравӣ (зарари охират) бошад, музоифа нест (боже нест), лекин аз линт (лента) ё нишон (орден)-и дараҷаи аъло мемонанд! Лихозо «сар кафад, таҳи тоқӣ», «даст шиканад, даруни остин», ҳар чӣ шавад, хайр, ҳазрати эшон наранҷанд.

¹ Элчихона — консулхонаи ҳукумати подшоҳии рус дар Когон.

Хусусан ин «тараққиву таолӣ» дар замони салтанати амир Абдулахадхон ва козиқалони Мир Бадриддин-махдум билкул аз ҳадду андоза гузашт... Аммо чаро фарзанди қобил аз падар даҳ сер кам бошад? Фарзанди арҷмандашон (Бадриддин) он қадар қобил буданд, ки аз падари бузургворашон сад ман зиёд шуданд, бахташон мусоид, толеашон баланд омад, ки амир Абдулахадхон дар айёми козиқалони он ҷаноб аз Бухоро ба Қармина фирорӣ шуда (гурехта), то вақти вафот дар он вило истиқомат карда, ҳатто дар ҷавори мазори... Қосимшайх... мадфун гашта, тақрибан биست сол алалиттисол (муттасил) шаҳри Бухороро қатъан наид. Дар ин муддати тавила (дароз) ҳона бе модаршӯй, ҳазрати эшон кайфи сафо карда, ҳақиқатан амиру вазир ва козиқалону раис тамоман худашон (буданд). Ҳукуматҳоя козигиҳо ва раисии соиривилоятҳо ва ҳамагӣ туманҳо ба фармони ҳазрати эшон буда, номбурдагон фақат ҳазрати эшонро медонистанд. Ҳар қадар равияю сулук (муомила), ки дошта бошанд, ба ҳазрати эшон мекарданд.

Гӯё тамоми муаххазҳо (мансабҳо), хусусан козигиҳо маънан байъу широк (харидуфурӯш) мешуд. Чунончи ҳазрати эшон (козиқалон) козигию раисии Мазори Шарифро, ки ду нафар хоҷагони Хоҷаи Бузург, алайҳиррахмаро, сабаби гузарони рӯзгорашон мешуд, биست ҳазор танга қарор карда гирифтанд, ки модом ки зинда буданд, козигию раисии Мазори Шариф иловаи козиқалонии раисии Бухоро буд. Ба ҳамин қарор козигии Қарширо Солеҳ-махдум ном ба воситаи эшони қалон ҳар сола панҷоҳ ҳазор танга қарор намуд. Баъд аз ин Қавомиддин-махдуми садр ба қарори ин ки ба қадри зарур меҳӯраду меҳӯшад, дигарашро ба давлатхона ҷавоб меғӯяд. Дигарон дар болои бунҷаи тортуқӣ ҳазор сӯм — ду ҳазор сӯм ҳадъи ғуломӣ гуфта медоданд.

Ин масхарагиву расвоӣ ҳама аз хонадони Ибни Байзо, хосса аз қорқуниҳои набераашон баромад.

Амир Абдулахадхон, ки ҳиссат (ҳасисӣ) ва лаомат (ноқасӣ) дар табияташ истилои тамоми дошт, хушрон (зарар)-и дунёву охиратро ба худаш гирифта, таъаш ба ин гирудорҳои мурдор хӯ карда, барои хушлии муддао тамоми қорқоро ба хонадони набераи Байзо вогузошт. Бо ин ҳама беҳудагӣ пул ҷамъ мекард ва дар ҳар шаш моҳу як сол ба мамлақати Расӣ

ба анвои фазеҳат (беобрӯӣ) ва анҳои расвой сарф ме-
намуд.

Аз ин ҷиҳат корд ба устухони одамзодатону соҳиб-
номусони дорулфоҳира расида, инъидом (нобудӣ)-и ин
тоифаро аз худо меҳостанд, аммо дар муқобили онҳо
аланан (ошкоро) наметавонистанд коре кард. Аммо
зимнан хеле адоватҳо доштанд. Чунончи... Афзал-мах-
думи Пирмастии мусаннифи «Тазкират-уш-шуаро» (хо-
надони Ибни Байзоро) ҳаҷве карда, ки ба ҳасби зо-
хир мадҳу қасида буд. Як байташ ин аст (байт):

Гар туро ман қозии ҳоҷот¹ хонам, месазад,
Ҳаст даргоҳи ту ҳоҷатхонаи аҳли ҷаҳон.

Абъёти бисъёр дошт, ҳама бад-ин минвол буд.
Валҳосил дар он асру замон аз абнои ватан ва со-
ҳибони фатан (зирақӣ) аз қабилӣ ин асарҳо бисъёр
воқеъ шуд.

Алғараз тамоми бидъатҳо ҳама ҳилофи шаръ, дар
даври ахир дар асри се амир ба воситаи хонадони бин-
ни Байзо дар арсаи Бухоро ба зухур омад...

Ҳоҷӣ Домулло Икромии судури муфти, ки соҳиби та-
дайн (диндорӣ) ва таҳаввури (далерӣ) буда, тараф-
дори дину миллат... ҳавоҳи ватан ва абнои он бу-
данд, дар айёми амир Абдулаҳадхон, ки ин ҷумла
бидъатҳо ниҳоят дараҷа шуйӯъ ёфта (пахн шуда) буд,
ба умеди ислоҳ ба ранги рисола шарияту сиёсат за-
ободии ватанро ба ибораҳои сареҳу фасеҳ равшан, оё-
ту аҳодис (оятҳои ҳадисҳо) ва асарҳои вориди дар ин
бобро тарҷума карда, ҷоп намуда, интишор ва панду
насихатро гӯшгузори амиру вазиру кордорони ин диё-
ри шарофатосор гардониданд.

Гӯши суханишунав кучо, дидаи эътибор ку? Афсӯс,
ҳазор афсӯс, ки касе панду насихаташонро нашонид.
Балки амиру вазир, уламову умаро муттафиқан ба
адоваташ бархостанд. Дар мабодӣ (аввал) ба ранги
истеҳзо, охиран мартаба носазоҳо меғуфтагӣ шуданд.
Дар ҳар маҷлису маърака муқовимату муҳосимат ме-
намуданд.

Ҳоҷӣ домулло Икром ҳам он қадар соҳиби ҷуръату
ҷалодат (далерӣ) буданд, ки бо вучуди яккаву танҳо
будан ва касе тарафдорӣ накардан дар баробари ин

¹ Қозии ҳоҷот — ҳоҷатбарор; киноя аз худо.

хама уламои сӯъ (бадкор) ва кордорони шум дар ҳар мартаба мунозираву мудофия карда, ҳар як аз масоил (масъалаҳо) ва муқаддамот (муҳокимаҳо)-и рисолаашонро ба бароҳин (хуччатҳо) исбот ва ба далоил (далелҳо) мудаллал (тасдиқ) менамуданд... Ба ҳеҷ вачҳ аз ин қавми беору абнои рӯзгор наметарсиданд, бад-ин коре, ки ихтиёр кардаанд, устувору барқарор буданд. Лекин ин тоифа ҷумлатан камари муҳолифаташон бастанд ва ҳиммат ба дафъашон гумоштанд, ... ҳамчуни олими мутабаххир (доно), муттақӣ (такводор)-и парҳезгорро аз Бухоро хориҷ намуданд, ба вилояти Хузор зоҳиран қозӣ ва ботинан маҳбус гардониданд.

Аҳмад-махдуми ўроқи муҳандиси доништаҳаллус та-моми умраш сарфи ин шуд, ки шояд амир ё вазир ё қозикалон ё дигар кордорон мутанаббех (огоҳ) шуда, бар сари инсоф омада, дар боби насихатгарӣ бад-он бечора ёрмандиву ионатрасонӣ кунад, то ки идораи ҳозираашонро тағйир дода, баъзе бидъатҳои хонумонсӯзро бартарф карда... маводди (асли) шаръияро аз рӯи фармудай соҳибшаръ ва умуроти ҳукуматиرو аз рӯи адолат иҷро ва имзо фармуда, раҳнаҳои динро масдуд (банд) ва вайрониҳои мулкро мараммат (таъмир) намоянд. Ҳеҷ аҳаде (нафаре) ҳарфе аз вай нагӯид, на чор китоби «Наводир-ул-вақоеъ»-ро, ки чанд фаслу бобаш иборат аз услуби мулкдорӣ ва тартиби раият-парварӣ ва муомилоти ҳадаму ҳашам (ҳодимону наварон) ва давоъӣ (сабабҳо)-и ҳаробии вилоят ва асбоби ободии мамлакат, аз худдоми атабаи илия (хизматгори дорбори оӣ) шоистаи эътимодӣ ва меҳрубонӣ кист ва эҳтироз (парҳез кардан)-у иҷтиноб (дурӣ намудан) аз кадом тоифа лозим буданро ба ибороти соддаву равшан мубайян (баён) намуда. Он қадар бетакаллуфона навишта, ки ҳар кас истифода бурда метавонад. Ҳар қадар одами сангдил бошад ҳам, аз латофати алфоз (нозукии сухан)-у сароҳат (ошкорӣ)-и маънии он ҳаззе (насибе) бурда, рикқат (нардилӣ)-е ҳосил карда, бар сари инсоф меояд. Лекин во ҳасрато, ки ин ҳам... ба гӯши касе надаромад, ба тақдире, ки даромада бошад, ҳазорпо шуда даромада, сабаби озори он кас шуда, натиҷае мутараттиб нагашт (ба тартиб наомад).

Пеш аз таснифи «Наводир-ул-вақоеъ» чанд маротиба ба амир Музаффархон ва амир Абдулаҳадхон аз роҳи хайрхоҳию оқибатандешӣ қабоеҳу беҳудагӣҳои

кордоронро аввалан биличмол (ба тарзи хулоса), со-
нияи биттафсил (муфассал) арз карда, оқибати вахи-
ма (пурхатар)-и онро ба назарашон нишон дода, ва-
зифаи намакхорагӣ ва дилсӯзиро камоянбағӣ (чунон
ки лозим аст) адо намуд. Аҷабо, натиҷа сухрия (риш-
ханд)-у истеҳзо шуд.

Баъд аз таснифи «Наводир-ул-вақоеъ» ҳукм ба таҳ-
мику тақфираш карданд (аҳмаку кофир хонданд). Ма-
азолик чанде ба маҷолису маҳофили ақобир (маҷли-
су нишастӣ калоншавандагон), ки раъсулқавм (сар-
дор)-и ин тоифаи дания (паст) ва ин ҷамъаи разила-
анд, расида қабоеҳ (қабохатҳо)-и қорашонро ягон-
ягон шумурда нишон дода, ки оқибати ин қорҳои бе-
худа ба қучо меанҷомад. Бино бар ин ки аз шоҳроҳи
шариату тариқат ва қонуни сиёсат ба мароҳил дур
аст, аз ин роҳ ба мақсад натавон расид, поёни ин роҳ
биёбони адам (нестӣ) аст, ки ғайри ҳалок шудан ҳа-
лосӣ мутасаввир нест (тасаввур намешавад).

Байт:

Дар Макка қучо расӣ ту, эй аъробӣ,
Ин раҳ, ки ту меравӣ, ба Туркистон аст.

Дар ҳар дараҷа ҳазрати шариатпаноҳ (қозикалон),
дар ҳар мартаба ҷаноби осафҷоҳ (вазир, қушбегӣ) та-
бассуме мекарданд ва саре меҷунбонданд, «оре», «ба-
ле» меғуфтанду меғузaronиданд. Аммо дар ғайбаш ме-
хандиданду меғуфтанд: «Девона шудааст»...

Мирзо Азими бўстони сомиахаллус низ марди ға-
юру мутаассиб (фидокор) буда, ба амиру вазиру қо-
зикалон чанде насихатгарӣ намуда, ба воситаи ариза,
ба ранги муросила (мактуб) ба вазиру қозикалон хат-
ҳо ва шикоятномаҳо аз аҳволу атвори ҳозира таҳриру
тастир намуда (навишта), мисли ҳоҷӣ домулло Икро-
ми судур ва Аҳмад-маҳдуми ўроқ дар маърақаҳо да-
ромада, худро дар маҳлақаҳо (хатарҳо) андохта, охи-
руламр ном ба сабуқӣ ва кўрнамакӣ бароварда, бад-
ин ҷарима (ҷазо) аз мансаби иншонависӣ маъзул шу-
да, аз меҳрубонии амир ва илтифоти вазиру қозика-
лон маҳҷур гашта (дур мондааст)...

Ба иллати суи тадбир ва бемулоҳизагии амирони
бемаънӣ... тоифаи ҳоҳилону аблаҳон... дар айёми таҳ-
сил як моҳ ё ду моҳ ба қатори талаба даромада, ҳа-
нӯз айёми таҳсил нисф ношуда, дар тараддуди пайдо
ба қишлоқҳою тумоноту вилоёт барои имоматӣ баро-

мада, аввалан мартаба аз роҳи шилаву лоба (фиребу хушомад) даромада қавми он масҷидро ба ваъдаю фиреб розӣ карда, ҳамин ки чун мор сари худро ба хуҷраи он масҷид хазиданд, касе ҳадду ёрои он надорад, ки аз он хуҷра барорад.

Аз роҳи шаттоҳӣ ва беобрӯӣ ба тамоми қавми он масҷид ғалаба карда, таклифоти молоютоқ (ҷаврҳои тоқатнопазир) ба аҳли он қишлоқ намуда, ҳамагӣ қавми он масҷидро маҳкум (фармонбардор)-и худ мебардониданд. Бо он ки маъқулу малбӯс (хӯроку пӯшок)-ашон аз аҳли он қаръа (деҳа) буд, маъзолиқ марди он ҷамоаро ғулум, занашро қанизи худ мебардонистанд. Ҳар гоҳ кадом яке аз онҳо дар боби хизмат мусоҳила (саҳлгирӣ) намояд, ӯ ҳазрати домуллоро дар ягон амри шанъ (кори бад)-ашон манъ карданӣ шавад, ғавран рафта ба қозии он ҷо кизбан (бардурӯғ) хабар медиҳад, ки ба фалон ном аз фалон қишлоқ як раъс (сар) шутур ё як раъс гов луқата¹ афтодагӣ аст, ки ба шумо оварда насупурда, ҳаққи давлатхонаро нигоҳ дошта ё хӯрда гаштааст.

Ҳазрати эшон (қозӣ), ки номи луқатаро шуниданд, ба гӯшашон форида, дафъатан одам фармуда оварда, бидуни таҳқиқу тафтиш ҳабсу заҷр карда, саман (наrx)-и шутур ё говро аз он бечора мегирифтанд. Ба замми он, чанд тангаи дигар сарфи хизматонаи мулозим (хизматпеша) ва ҳабсонаи мирохурбошӣ ва қотибонаи мирзо, хароҷоти баққолхонаи амину оқсаққол— аз ҷумлаи мутаммимоти ҳалосӣ аз ҳабси қозӣ буд.

Ё худ ҳазрати домулло ба мӯхтасиби он вило (раиси он вилоят) рафта меғуфтанд, ки фалон ном аз фалон қишлоқ зани худ се талоқ карда, ё худ заифаи беваеро дар иддат² нигоҳ карда. Ҷаноби мӯхтасиб, ки ҳама вақт мунтазири ҳамин тариқа ахбори масарратосор (хурсандибахш)-анд, балки дар ҳар мартаба, ки арбобу оқсаққолон ва имомони ҳар қаръаро бинанд, меғӯянд: «Эй фалон, ягон кор дарак надорӣ-мӣ? Ҳамин рӯз барои харҷи бозор ё ему бедаи асп як танга ҳам надорем».

Амину оқсаққолон, ки ҳақиқатан кордорони ҳар

¹ Луқата — моли бесоҳиб, моле, ки аз мурдаи бемеросхӯр, мондааст.

² Иддат — муддати муайяне, яъне чор моҳу даҳ рӯз, ки зан талоқшуда ё шавҳармурда то ба охир расидани он бояд шавҳар накунад.

кадомашон дастовези ҳаромхӯрии он ҳаромзодагон
низ ҳастанд, чанд нафарро ба гуноҳони нокарда мут-
тахам сохта, рӯйхат медиҳанд. «Аз ман надонанд»
гуфта таъин менамоянд. Ҳазрати эшон (қозӣ), ки фа-
кат хоҳони номи бечорагон (буданд) ва исноди гуно-
ҳе бад-он, хусусан ба ҳидоятӣ амину оқсаққолон воқеъ
шавад, ниҳоятӣ дараҷа сабаби мамнуният ва масарра-
ташон мегардад, алоайиҳол (ба ҳар ҳол) мухбир (ха-
баровар) хоҳ домулло имоманд, хоҳ амину оқсаққол,
ҳазрати эшон, ки пайваста хоҳони ин гуна хабарони
масарраттавъамонанд, фақат нохунашон банд мешу-
дагӣ шавад, кифоя.

Ба мучарради шунидан одам фармуда он фалокат-
задари оварда ҳаёс ва заҳр карда, «ҳозирагӣ ош дар
коса, мош дар чӯмуч». Ҳазрати эшон, ки заҳру заққу-
машонро хӯрданд, аз наҷосати хӯрдагиашон як лес ба
амину оқсаққол ё домулло имоми хабар додагӣ меле-
сонанд.

Барои музди хизмат ё хушомад, агар амину оқсақ-
қол ё одами дигар мурдаи соҳибсарватеро хабар ди-
ҳад, (қозӣ) мурдашӯйосо аз хурсандӣ ба пирохани
худ нагунҷида, шарм накунад, бўсае чанд ба даҳони
мухбир дода, то рӯзи тарака (тақсими мерос) шаб хо-
башон набурда, рӯзҳо интизорӣ кашида, рӯзи мавъуд
(таъиншуда), яъне рӯзи тарака, хонаи бечора мута-
ваффо (мурда) мотамсаро — овози навҳаву гирья гӯ-
ши малоикаро кар мекунад, ҳазрати эшон хандону шу-
куфон маъ (бо) тамоми тавобеашон (меоманд), мум-
кин бошад, кӯдаконашонро ҳамроҳ мебаранд.

Раёсатпаноҳ (раис), ки бад-ин кор ҳеҷ дахле надо-
ранд, маазолик, «даҳани сағ фақат ба луқма дӯхта
бех» ва инчунин як эҳсонӣ муфт, ки аз киси ҳазрати
эшон (қозӣ) чизе намебарояд, (қозӣ) ҳамроҳи худ
мебаранд. Қош ҳазрати раёсат танҳо раванд! Он ча-
ноб ҳам сағиру кабире, ки доранд, ҳамроҳ оварда, дар
ин зимн чанд нафар меҳмон, ки ба ҳазрати эшонон
ворид шаванд, бемалол ҳамроҳ мебаранд.

Алғараз «мушро ҷонканию гурбаро бозӣ». Ба хо-
наи мутаваффо, ки гӯё таъзияи дубора воқеъ шуда,
машғули гирьяву нолаанд, ин ҷумла азизон шодону
фараҳон ба халтаҳои калони дӯхтагӣ ва ҷуволҳои холи
вориди он макон мегарданд.

Соҳиби мурда, ки нақдан сию чихил нафарро ме-
баранд, дар ваҷҳи маоши ин қадар одам, хӯроки давоб-

би (ҳайвоноти) онҳо ва аз аҳли қишлоқ ҳам аз касби
ли амину оқсаққол ва чанд нафари дигар ифтигар
хабар карда набиёрад, барои кинаи нафс онҳо низ ба
лои дигареро бар сари бечорагони соҳибтаъзия ме-
ранд. Аз ин ҷиҳат сад нафар шуданд. Ҳар кадомашон
дандони тамаъ ва чашми хирс дӯхта, таъзиядорона
душвории ин қазия аз дарду алами мусибатдориашон
бартарӣ цуста, оби чашмашон чун оби даҳонашон хушк
шуда, чанд нафар ки бошанд, ҳар кадомашон барои
тайёр кардани асбоби ин бало ба ҳар тараф медави-
данд. Яке беда, дигаре еми асп, он дигар деги калон
ва он дигар кӯрпаву кӯрпача ва ҳоказо — ҳар чиз аз
ҳар ҷо ёфта, ба ҳазор азобу укубат моялозим (лазо-
зимот)-и ин балохоро ба чандин машаққат тайёр ва
муҳайё карда, як раъс (сар) гӯсфанд кушта, ҷонашон
ба даҳонашон омада, захру заққуми ин тоифаи берах-
му ин ҷамоаи беорро пухта тайёр карда дода, аз як
маҳлака (хавфу хатар) раҳой ёфта, акнун ба сари
тақсими матрукаи мутаваффо (мероси мурда) меоянд.

Ҳама балохӯрҳо ба як ҷо ҷамъ шуда шурӯъ ба на-
виштани ашъё (чизҳо) ва нархи онҳо мекунанд. Мас-
алан, даҳ адад кӯрпа. Одамони шариятпаноҳ (козӣ) ил-
қо мекунанд, ки бист адад нависем бинобар обрӯи
мурда. (Чунки) ба шуниди дуру наздик ва ошнову бе-
гона «аз бисоти фалон бои калон факат даҳ адад кӯр-
па баромад» гуфтан нағз намешавад.

Аҳли таъзия, аввалан, ба ҳеҷ вачҳ ихтиёр надо-
ранд ва ҳоло он ки дар ибтидо маънии онро нафаҳми-
да, чун мурдае, ки ба дасти ғассол (мурдашӯй) аф-
тад, маҷбуранд ба ҳар тараф ки гардонанд.

Валҳосил адади ҳар чизу ҳар асбобро ба қадри
тавоништан зиёд карда, пас аз он бар сари нархи ам-
волу ашъё (молу чизҳо) меоянд. Гилеме, ки дар бо-
зор як сад танга мегиранд, ду сад танга нарх меку-
нанд ва ҳоказо. Ҷамъи ашъё, ки ҳақиқатан ба даҳ ха-
зор танга меарзид, бино бар музоаф (дучандон) шу-
дани ашъё ва тазоуфи (ду баробар шудани) қиматаш
ба ҷиҳил ҳазор танга мерасонанд. Пас аз он ҳар ха-
зор танга панҷ танга ҳисоб карда мегиранд. Баъд аз
он нисфи ҳамин маблағро ба раёсатпаноҳ, баъд аз он
ҳаққи маҳдумҷони (писари) шариятпаноҳ, ҳаққи де-
вонбегӣ, ҳаққи мирохурбошӣ, ҳаққи маҳдумҷони (пи-
сари) раёсатпаноҳ. Пас аз он ҳаққи умуми хизматгор-
ҳо: олуки (ҳиссаи) саисхонаю даҳбошии қозихона. Ин-

хо тамошудан баъд амину оқсаққолон ва иғвогарон. Саҳми онҳо ба худи соҳиби таъзия ҳавола мешавад ва химмати соҳиби таъзия медонад.

Соҳиби таъзия, ки балохӯри ин чаҳаннамиёнро ме-
донист, калон ҳисоб карда, эҳтиётан «зиёдатар тарад-
дуд карда монам» гӯён чиз фурӯхта, қарз карда, ба
зӯри бисъёр (фарзан) панҷ сад танга чамъ карда, ба
Ин маблағ ба ҳеҷ кас ва ба ҳеҷ ҷо нарасида, ду ҳа-
зор танга савои (баробари) хароҷоти обу оши ме-
дагӣ шуд.

Ин вақт бояд ҳоли соҳиби таъзияро дар назар
орем: гӯшҳояш маҳкам, чашмҳои сиёҳу торик гашта,
забонаш лол, ақлаш қарини ихтилол (ошуфтагӣ) чун
сурати девор беҳиссу ҳаракат монда, мӯҷоли дам за-
дан надорад.

Амину оқсаққолон чун ҳолро бад-ин минвол меби-
нанд, ду ҳазор тангаро аз як нафари пулдори он киш-
лоқ ба қарори ҳар ҳазор танга ҳар моҳе як сад танга
ба ғоида бардошта, ба замми панҷ сад тангаи сари
таъзия чамъ кардагӣ, чамъ ду ҳазору панҷ сад танга
ба замми маъзарат (узрхоҳӣ)-и бисъёр ба ин худобе-
хабарон дода, ваъда мекунанд, ки бақияш мавриди
ифроз мешавад. Чаро ки ин мӯҷаро ки ҳаст, фақат як
хати тарака барқул мешаваду бас.

Як ҳафта нагузашта боз ҳамин рӯзи сиёҳ бар са-
ри соҳиби таъзия барои ифроз меояд. Маънии ифроз
ҳамин, ки ҳар кадоми меросбарон ҳаққашонро ҷудо
карда мегиранд ва ҳоло он ки аз ин қадар балохӯрон
ба ҷуз ду ҳазор танга қарзи бағоида ба замми соири
хароҷотҳои мурдагонӣ, ки ҳама насья истодааст, дигар
чӣ мекунанд, ки он бечорагон ифроз намуда мегирифт-
та бошанд? Не, худо ҷаноби олиро саломат дорад, ба
соҳибони шаръ истиқомат (побарҷой) диҳад!

Ифрозе, ки меғӯем, ҳақиқатан ифрози қарз ва ха-
роҷоти мурдагонӣ (мебошад), яъне ҳар як аз саҳмба-
рон (меросхӯрон) аз қарзу хароҷоти шудагӣ ва мин-
баъд мешудагӣ саҳмашонро (ҳиссаашонро) ифроз ва
тақсим карда гирифта, ба рӯҳи майити (мурдаи) бе-
чора ба ҷои дуову ғотиҳа аҳли вараса (меросхӯрҳо)
вафрини бисъёр мекунанд, ки: «Қош намеруд, сари
моёнро ба бало намеронд!»

Азбаски билқул ба ҷони вараса расидагӣ, ин дафъа
ҳар кадомашон забон бароварда, доду фаръедашонро
баралония мекунанд. Бераҳмони омадагӣ гӯши худ-

хоро ба каррӣ зада, худро ба нофаҳмӣ андохта, ҳар кадомашон ба қорашон машғул (мешаванд). Раҳмат бад-он мотамзадагон кунанд, ё бар сари инсоф оянд. Ҳаргиз чунин нахоҳад шуд!

Аларрасм (мувофиқи одат) дар мавриди ифроз ҳазрати шариятпаноҳ (қозӣ) худашон намеоянд. Аз рӯи таомул, агар маҳдумчон дошта бошанд, аввал ҳақ аз он маҳдумчон, агар маҳдумчон надошта бошанд, яъне як бало камтар бошад, дар он сурат раёсатпаноҳ (раис) ё як нафар одами мӯътабарӣ шариятпаноҳ меоянд. Ин дафъа аз аввал камтар ва хурдтар ғўларо мебуранд. Чаро ки мебинанд, ки ба соҳибони таъзия ҳаргиз тобу тоқат намонда. Бими он доранд, ки ба арзу доди амиру вазир оид шуда, мансаб, яъне тохтутози фуқаро аз дасташон рафта, сабаби маҳрумиашон аз он шақват (бадбахтӣ) гардад. Бино бар он ин дараҷа аз аввал камтар, масалан, ба як ҳазор танга розӣ шуда, боз миннатдор мекунанд, ки ба ҷаноби олий ва ҳазрати эшон маҳдумчонҳо дуо гирифта, ва илло ҳаққи ҳазрати эшон ду ҳазор танга мешуд. Хайр, бақияш ба мавриди хатти васояти¹ фалон сағир хоҳад шуд.

Як одати замимаи (зишти) мустамирраи (ҳамешагӣ) он тоифаи разила ҳамин, ки дар мавриди тарақа ва ифроз, масалан, ҷиҳил нафар шарият ва раёсатпаноҳон маъ мутааллиқонашон шуданд гуфта навишта будем. Ҳар кадомашон вақти рафтан аз ашъёи мутаваффо аз қабилӣ саллаву ҷома ва ҷойнику пиёла, шарму ҳаё накарда ба замимаи он ҳама пул, ки гирифта, хонаи аҳли варасаро сӯхта буданд, табаррук гуфта мегирифтанд.

Дар боло ҳар кадом саҳмбарони пул мегирифтагиро теъдод карда, ҷаноби мирзо ва тарақачиро зикр накарда будем. Бино бар он ки (чунки) он ду нафар ҷанобон саҳмашонро ба қатори он одамон намегиранд, ҳама тамоми шудан баъд ҷаноби мирзо ё тарақачӣ як ҳафта — даҳ рӯз саҳмбаронро медавонанд, тӯл медиҳанд. Ҳар бор, ки соҳибони хат аз барои хаташон омаданд, бонг ба он бечора зада дашном медиҳанд, ки:

— Сабр кунед, кори саҳл нест, даҳ — понздаҳ хат

¹ *Васоят* — васигӣ, саровонии сағиреро ба ўҳда гирифтани хати *васоят* — васоятнома, ҳуҷҷати ба расмӣ даромадани васоят шахсе.

мешавад, нури чашми одам то навиштан меравад. Ху-
ми рангрэй нест, ки дар зарфи даҳ дақиқа шавад.

Ба ҳол он ки ба се васиқа тамои мешудагӣ шуд.
Барои баҳонаи пулгирӣ чаноби мирзо ба даҳ — понз-
даҳ васиқа расониданд. Пешакӣ ин қадар дӯғҳо ҳам
аз барои оянда мезаданд.

Баъд аз даҳ — понздаҳ мартаба омада рафтани ва-
раса (меросхӯрҳо) ва шунидани дашномҳои зиёда ҳаз-
рати мирзо ба ҳазор унфу (дуруштиву) таманно хат-
хоро аз ҷузвдон мебароранд ва ба сари балохӯри-
ашон меоянд. Ба ҳазор танга, ки ҳазрати эшон (қозӣ)
ғирифта буданд, як сад танга қотибонаи ҳаққи мирзо
мешавад, ки аз шири модарашон ҳалол аст. Ду ҳазо-
ри тарақа, ҳазори ифроз — се ҳазор танга саҳми ҳаз-
рати эшон шуд. Ин ҳангом се сад тангаи аз шири мо-
дарашон ҳалолтар ҳаққи чаноби мирзо мешавад, ки
як фулус кам шудан мутасаввири нест.

Дуд аз димоғи вараса баромада, баъд аз шунидани
ҳазорон дашном кӯр шуда се сад танга медиҳанд.
Басо вақтҳо мешавад, ки аз қамоли расидан ба ҷон
фуқаро қотибонаи мирзоро аз рӯи гуфтааш дода, хат-
хоро нағирифта, ҳақорати бисёр дода мерафтанд.
Ҳафтае нагузашта одам рафта (меросхӯронро) ғириф-
та меорад аз барои хати васояти сағир. Дар ин асно
як нафар аз вараса агар мунозаате (кашокаш аз ба-
рои ҷизе) ба ҳамдигар қарданӣ шавад, дар он сураи
ҳамин қадар қашидагӣ раиҷҳо раиҷгон шуда, «дег сар,
тағора сар, боз ғирам аз сар»¹, боз тарақаи тоза ва
ифрози алоҳида. Агар ягон сағир дар миён бошад, ҳар
рӯз аз барои ҳисоби амволи (молҳои) сағир одам
рафта, «замини сағир ҷӣ миқдор ҳосил қард, амволи
сағир ҷӣ шуд» гӯён ба андак қаримаи (гуноҳи) ноқар-
да, васиро² маъзул (бекор) намуда, васии тоза насб
(таъин) қарда. Қарази ҳама аз ин тараддудҳо баҳо-
наи пул ғирифтани пайдо қардан асту бас.

Қозӣ, қомаи ятимонӣ,
Хунашон меҳурӣ, магар шубушӣ?
Гуфтаӣ: «Офтаби шаръ манам»,
Офтабӣ, магар ятимкушӣ?

¹ Дег сар, тағора (табақ) сар, боз ғирам аз сар — қиноя аз
ғаштаву барғашта гуфта шудани гапҳои бемаънӣ, тақрор ёфта-
ни қорҳои беҳуда ва ҳоказо.

² Васӣ — қасе, ки саровонии сағире ба ӯ супурда шудааст.

Валҳосил аз дасти ин золимони бедин дар зарфи як сол, ниҳоят ду сол аз тамоми ашъёву амволи мутаваффо чизе боқӣ намонда, вараса аз бебизоатӣ ба ҳама тараф рафта, ҳавлиҳо аз бекаси вайрону ҳайрон шуда, заминҳо аз беобӣ ва безироатӣ чимтол (чимзор) ва шӯразор гашта. Бад-ин тарик қишлоқҳо аксарӣ ҳолӣ, аз панҷоҳу сад хонавор одам ҳеҷ айну асар намонда.

Тамоми ҳамин бидъатҳои хонабарандози оламсӯз ба мурури айём дар овони тасаллути авлоди бадниҳоди Байзо, аз тарафи дигар, бединию нодонию бадниҳоди вазирҳо ва бепарвоии амирон воқеъ шуд. Чаро ки ахирин авлоди Байзо, ки мулло Бурҳониддин аст, дар замони амир Олимхон қозикалон шуда буд, дар инкилоб мақтул гашт, қабл аз қозикалониаш ба қазои вилояти Чаҳорҷӯй мансуб буд (ва) аз вилояти Чаҳорҷӯй ба қозикалонӣ ба ҷои Бақохони шайхулислом таҳдид ёфт (гузашт), ман ба қазои вилояти Чаҳорҷӯй аз қазои гумани Ғичдувон интиқол кардам (гузаштам), бад-ин муносибат аз ноинсофию беҳирадии мулло Бурҳониддин як-ду ҳикоят барои шоҳиди гуфторам менависам.

Ҳикоят. Вақте ки ба қазои вилояти Чаҳорҷӯй ба ҷои мулло Бурҳониддини мазкур мансуб шудам, дар зарфи ду-се рӯз Амонбой ном аз даруни кӯрғони Чаҳорҷӯй ғавтид (ғавфот кард). Ба ҳасби иттифок қабл аз ду моҳ қамобеш Аминбой ном бародари Амонбой ғавтида будааст, ки мулло Бурҳониддини мазкур ба таракаи Аминбой мастур аз ғайри талаби вараса (ворисон) рафта, ҷӣ миқдор иззатҳо дида ва зиёфатҳо хӯрда, аҳли вараса панҷ ҳазор танга ба ҳуди қозӣ Бурҳониддин ва як ҳазор танга ба одамонашон додаанд. Бад-ин сабаб қозӣ Бурҳон ранҷида пулро нағрифта, Амонбой ҳозир ғавтидагиро, ки бародари айнӣ мутаваффо буда, оварда бад-ин ҷарима (гуноҳ) ҳабс карда, даҳ ҳазор тангаашро гирифта будааст. Гӯё Амонбой мазкур бино бар обрӯмандӣ ва нангунумуси одамзодагӣ аз ғусса ранҷур гашта, аз он таърих то ин дам дар бистари мараз (беморӣ) ҳоб карда будааст, ки аҷали мавъуд (муайяншуда)-и он фаро расида, имрӯз дар айёми қозигии ман ғавтидааст.

Алқисса барои таракаи Амонбой мутаваффо маро аҳли вараса омада хабар карданд. Ман ҷавоб додам, ки:

— Рафта наметавонам. Чаро ки дар муддати қози-
ғиҳои худ ҳаргиз ба таракаи касе нарафтаам.

Аз ин ҷавоби ман аҳли вараса як дараҷа хайрон
шуданд. Чунки қабл аз ин ду моҳ дар мавриди тара-
каи Аминбой мутаваффо қозӣ Бурҳониддин аз ғайри
тақлифи асҳоби (соҳибони) таъзия рафтани шуда бу-
данд, дар ақибаш он қадар дилсӯҳиҳо кардаанд. Им-
рӯз ба ҳамун қарина (мулоҳиза) варасаи Амонбой
«албатта худӣ ин қозӣ мерафтагӣянд, хабар карда ба-
рем, беҳтар» — гуфта будаанд.

Алайҳол ба рӯзи таъин кардагии вараса Абдулха-
лим ном раиси он вилоро ҳамроҳи мирзо Қобили қа-
ровулбегии мирзони худ барои тарака кардан фиристо-
дам. Номбурдагон рафтанду гашти пешин омаданд. Ду-
се нафар оқсаққолону одамшавандагон низ ҳамроҳ бу-
данд. Маблағеро ба рӯймол бастагӣ ба пеши ман
оварда монданд. Ман аз ғайри пурсидану доништан қа-
бул кардам. Дастархоне фармудам ва фотиҳа додам.
Ҳангоми мурочиат (баргаштан) ба якдигарашон нигоҳ
мекарданд ва имову ишора менамуданд. Ман чунин
гумон кардам, ки ягон чизе зоҳиран талаб доранд. Ба
хидматгорон фармудам, ки як ҷома ба калонтари ва-
раса, панҷсад танга ба оқсаққолон аз ҳамин танга
шумурда диҳанд. То ин вақт онҳо аз меҳмонхона ба-
ромада ба мирзохона даромада буданд. Абдулҳалими
раис низ ҳамроҳ баромада буд. Гашта омад, механ-
дид. Аз сабаби ханда пурсидам. Гуфт:

— Кори аҷиб шуд. Вай ҳамин ки ба ҳавлии мута-
ваффо (мурдахона) рафтем, моҳазаре ки доштанд, хӯр-
дем. Баъд аз он аз вачҳи мӯҳронаи шумо ба якдигар
машварат карданд. Бад-ин қарор доданд, ки қабл аз
ин ду моҳ ба таракаи Аминбой қозӣ Бурҳон омаданд,
худо панҷ ҳазор танга ба ризову рағбат оварда мон-
дем. Эшонӣ қозӣ пурсиданд: «Чанд танга доданд?».
Гуфтем: «Панҷ ҳазор танга». Ҳамин ки номи пулро
шуниданд, пош дода, қаҳр карда аз ҷои худ бархос-
танд. Амонбойро ҳамроҳ оварда ҳабс карда панҷ ҳазо-
ри дигар гирифтанд, ки даҳ ҳазор танга шуд. Ҳозирин
(ҳозирон) он ҷо ин маъниро музокира карда гуфтанд:
«Эшонӣ қозии ҳозирамо албатта ин ҳикоятро камокон
шуниданинд. Агар ибтидо даҳ ҳазор танга диҳем,
мисли қозӣ Бурҳон дар ақибаш зӯр оварда дучанд
карда гирифтани шаванд, лозим, ки даҳ ҳазор тангаи
дигар диҳем. Дар ин сурат бист ҳазор танга мешавад.

Беҳтар ҳамин, ки ба ин қозӣ ҳам ибтидо панҷ ҳазор танга медиҳем, албатта қабул намекунам, дар он сурат ба ҳаёс оид накарда, панҷ ҳазор тангаи дигар декарда, даҳ ҳазор мекунем». Бино бар ин қарордоде, қарда буданд, ҳозир панҷ ҳазор танга аст, ки ба шумо оварданд. Шумо маблағи онро напурсидед, онҳо мураххас (озод) шуданд. Аз ин ҷиҳат ҳангоми муроҷиатшон (баргаштанашон) ба якдигарашон нигоҳ кардимуову ишорате карданд, ки «чӣ бояд кард?».

Раис гуяд: Ман ҳам аз ин ҷиҳат баромадам, ки машварату чораи ин корро бинам. Бино бар он бамирзохона даромадем. Дар ин асно аз ақиб онҳо яҷомаву панҷсад танга фиристодед, ҳарачу ҳайронӣ онҳо зиёдтар шуд. Аз ин ҷиҳат аз кирдори қардониашон шарманда шуданд. Панҷ ҳазор тангаи дигар, ки барои подоши (музди) ин кор оварда буданд, ба узри бисёр миннатдории бешумор ба ман доданд, ки ман овардам.

Раис ин бигуфт ва панҷ ҳазор тангари дар пеши ман гузошт. Ман гуфтам:

— Ба ҳамон панҷ ҳазор танга ҳам ман ҳақ надорам. Лекин он ҳангоме ки урф (одат) шуда ва қозитӣ бе ин қадар қорҳо ҳам намешавад, лиҳозо ҳамон панҷ ҳазор танга, ки худҳошон ба ризову рағбат дар вақташ ба қозӣ Бурҳон ва ҳозир ба ман додаанд, агар онҳо розӣ бошанд, ман албатта розӣ ҳастам. Агар ҳазор танга медоданд ҳам, ман чизе гуфтан надоштам. Ҳозир ин панҷ ҳазор тангаи сонавӣ (дуввум)-ро, ки дар вақташ қозӣ Бурҳониддин зулман гирифта, имрӯз аҳли вараса ба ҳамон эътибор (сабаб) ба ман медиҳанд, ман ҳаргиз (хоҳиши) гирифтани надорам.

Абдулҳалим-махдуми раис ин маъниро рафта ба онҳо гуфтан баъд тамомашон якбора ба ҳузори ман омаданд. Ҳама мегиристанд. Ба пою дасти ман афтоданд, меҳостанд, ки бибӯсанд. Ман манъ кардам. Онҳо розигӣ ва миннатдориро ба ниҳояти дараҷа расонида гуфтанд:

— Чӣ гуна ҳам аз шумо ин қадар хурсанд нашавем, ки қозӣ Бурҳон ҳам мисли шумо як нафар қозӣ буд, ҳамин панҷ ҳазор тангари додем, моёниро ин қадар беобрӯй қарда, аз хонаи моён ба унвони қаҳруғазаб баромада, худаширо матъун (шарманда), моёниро беобрӯй қард. Маазолик Амонбой мутаваффоро, ки як нафар одами мӯътабари ин вило буд, аз шарафу

эътибораш қатъи назар карда, ҳабс намуда, панҷ ҳазор тангаи дигар гирифт, ки ин тариқа зулмро дар ҳеҷ асру замон ҳеҷ касе накардааст, ки қозӣ Бурҳониддин дар ҳаққи моён кард...

...Ин аст атвору кирдори авлоди Байзо, ки дар ҳудуди Бухоро ҷаҳон-ҷаҳон бидъатҳо ба зухур оварда, олам-олам бедодиҳо карданд...

Ду ҳикоят аз қозӣ Бурҳониддин, ки сеюмин қозикалони авлоди Байзост, баҳри намуна — муште аз анбору каме аз бисъёр дар маърази баёну тазкор омад (зикр шуд). Тамоми кирдору атвор — ҳама бад-ин қисс, теъдод (шумор)-и тамоми онро дафтарҳо мебояд, ба тӯморҳо намеғунҷад.

Ахири авлоди Байзо, ки писари қозӣ Бурҳони қозикалони мактул аст, қозӣ Умар ном дар вақти амир Олимхони маҳлуъ ба тумони Пирмаст қозӣ буд, анҳои (ҳама хелҳои) зулмро ба аҳли он тумон иҷро намуд.

Аз он ҷумла ҳамин, ки (Умар) ба тумани мазкур ҷаҳорбоғе бино фармуд, ки ибтидо замини майита (партав) буд. Фақат ба зӯри бозӯи фуқарои мазлум ва пули қисаи аҳолии он марзу бум. Тамоми ободии замини майита ва биноҳои рафеа (баланд), ғарси ашҷор (дарахт шинондан), заръи арозӣ (кишти заминҳо), киштукори ҳосилот ва дараф кардани он ба зиммаи қишлоқот буда, бар сабили базлият ҳаррӯза нонашонро ба миёнашон баста меомаданд ва аз субҳ то шом меҳнат мекарданд. Пагоҳ тоифаи дигарашон меомаданд ва ҳоказо, то он ки ба саъй ва зӯри бозӯи мазлумон он замини шӯразор басотин (бӯстонҳо) ва гулзор шуда, ба «Зулмобод» мавсум гашт («Зулмобод» ном гирифт).

Дар айёми қозикалони се нафар авлоди Байзо, ки аввалаш қозӣ Садриддин, дуввумаш қозӣ Бадриддин, сайюмаш қозӣ Бурҳониддин, ки тақрибан панҷоҳ сол тӯл кашид, тамоми интизоми айёми собиқ инҳилом (вайронӣ) пазируфта, таҳсил... ва хондани ду-се адад хутба... барои бурдани мунозира ё ба ҷиҳати мударрис ё қозӣ гаштан (иборат буд)...

Аҳволи уламоро гуфтем, акнун меҳоҳем, ки набзе аз атвори вузарову умаро (вазирону амирон)-и он замон дар маърази баён орем...

Вақте ки аввал мартаба ба вилояти Ҷаҳорҷӯй қозӣ шудам, аморат ва ҳукумати он вило (хокимии он вилоят) ба Ҳайдарқули иноқ — бародари Остонақули

кушбегӣ тааллақ дошт, ки писарони Муҳаммад Шари-
фи девонбегии шеа буданд. Мирзо Зайниддини тӯқсо-
ба ном шеа ноибулхукумат (муовини ҳоким)-и он ви-
ло буда, тамоми кулӣ ва ҷузъии умури (корҳои) мул-
кӣ бар вай муфавваз буд (супурда шуда буд).

Рӯзе нишаста будам. Тешахоҷа ном фуқаро аз Ба-
ғилики вилоти маъкур омада гирёну бигирён арз
кард, ки зане доштам, чанд рӯз мешавад, ки маф-
қуд (гум) гашта. Дар ин муддат анвои тараддуд, ан-
ҳои таҷассус (ҷустуҷӯ) ба ҷо овардам, ғойдаманд на-
шуд.

Гуфтам:

— Оё аз касе ва ҷое гумон дорӣ?

Гуфт:

— Не.

Гуфтам:

— Ҳар оина аз касе гумон мекардӣ, ман оварда
тараддуд менамудам. Ду-се рӯзи дигар сабр кун, шо-
яд аз ягон ҷой нишонааш барояд. Дар он сурат тарад-
дуд нафъ мекунад ва илло ғойда надорад.

Тешахоҷа қабул карда рафт. Панҷ — шаш рӯз гу-
зашт. Рӯзе ҳангоми вуфури машғала (бисёрӣи кор)
як нафар аз хидматгориам васиқае ба дастам дод
барои мӯҳр кардан. Дидам: Тешахоҷа ном завҷаи худ
ғалона номро ба бадали ҳафт сад танга талоқ карда.

Тешахоҷа ном, ки қабл аз ин омада аз вачҳи зав-
ҷаи мафқудшудааш арз карда буд, ба хотирам раси-
да, ба тааммуқ назар кардам ва шинохтаму гуфтам:

— Оё ту ҳамон кас нестӣ, ки пеш аз ин омада арз
карда будӣ?

Гуфт:

— Оре.

Лекин хун аз дидагонаш меборид, бӯи қабоб шуда-
ни ҷигараш ба машомам расид. Дигар машғалаи худ-
ро гузоштам ва ба тафакқуди (дилҷӯии) вай афтодам.

Гуфт:

— Аз он рӯзе, ки ба хизмати ту расидам, то ин
дам тараддуди завҷаи гумшудаам мекардам. Бад-ин
тариқ имрӯз хостам, ки ба мири тӯқсоба (Мирзо Зай-
ниддин — муовини ҳокими вилот) низ арз карда, су-
рати ҳодисаро маълум намоям, шояд тадоруке ва та-
раддуде намоянд. Бад-ин ғараз ба ҳавлиашон дарома-
дам. Аз ҷумлаи иттифоқот (тасодуфҳо), завҷаам низ

ба дари ҳарамии мири тӯқсоба истода (буд). Чун ҳам-
дигарро дидем, беихтиёр ба ҳамдигар омехтем ва
омехтем. Дар ин хин мири тӯқсоба ҷое рафта буд, во-
қеа шуд (даромад). Мо ду нафарро бад-ин ҳол дида,
маро гунаҳгор ва мучрим аدد карда (айбдор ҳисоб на-
муда), ба одамони худ фармуд, то ҷои доштанд, маро
дар лат кашиданд. Завҷаамро ҳамчунин беандоза за-
да, ба ҳарам бурданд. Маро маҳбус сохтанд ва маҷ-
бур карданд, ки ба бадали ҳафт сад танга занамро
талоқ диҳам. Дидам, агар ин маъниро қабул наку-
нам, маро дар ҳабе мекушанд, дар он сурат ҳам аз
ҷон, ҳам аз зан ҷудо мешавам, ночор ба талоқи зан
розӣ шудам. Аммо маблағи мазкур ба дасти оқсаққол
истода. Ба шумо маълум шавад, ки ман ҳаргиз (хоҳи-
ши) он пулро гирифта надорам. Фақат аз барои би-
ми ҷон ва гузаштани дард аз ҷонам бад-ин маънӣ ри-
зо додам. Ҳарчанд медонам, ки баъд аз ин зиндагӣ
бар ман гаронӣ мекунад.

Аҷзу нотагонӣ, суҳанони дилсӯз, оҳи ҷонгудози он
мазлум бар ман асар карда, аз оқсаққоле, ки бар бо-
лон сари вай истода буд,— Дурбон оқсаққол ном
дошт, ки пеш аз ин ҳам мешинохтам — сурати ҳодиса-
ро аз вай пурсидам. Ба ранге, ки Тешаҳоҷа гуфта буд,
ашҳод намуд (гувоҳӣ дод).

Ман як нафари хизматгори худро ба мири тӯқ-
сабо фиристода гуфтам: «Фалона ном кайвониашонро
Тешаҳоҷаи шавҳараш талоқ карданӣ шуда, ба ҳузури
ман омад. Ҳозир шудани зан ҳам барои талоқ додани
шавҳараш даркор, як дараҷа заифро ба қозихона фи-
ристонанд, баъд аз тафриқ (ҷудо шудан) боз ба хиз-
маташон меравад».

Тӯқсоба аввалан тааллул карда (бо баҳонаҳо сар-
кашӣ намуда) охиран ночор мусаммоти мазура (за-
наки номбурда)-ро фиристод. Вақте ки зану шавҳар
якдигарро диданд, шӯри маҳшарро барпо карданд,
фаръеду фиғонашон ба кайҳон расид.

Занро ба шавҳараш супурдам, ки гириёну дуоку-
нон баромада рафтанд. Ба мири тӯқсоба иғмоз карда
(худо ба нодонӣ зада) хабар фиристодам, ки заиф-
аи ходимаашонро шавҳараш як дараҷа талоқ карда-
нӣ шуда, баъдамо ки ҳамдигарашонро диданд, боз
меҳру муҳаббати аввалиашон авд карда (баргашта),
ба ҳам иттифоқ карданд. Аз ин вачҳ ҳар ду ро ошӣ
карда, дуо гирифта ҷавоб додем. Ҳафт сад тангаи ба-

дали халъро¹ ҳамроҳи Дурбон оқсаққол ба хизматашон фиристодам, кадоме ки дода бошад, ба худаш су-
пуранд.

Тӯқсоба чизе нагуфт, аммо ба амир Абдулахаджон, ба кадом унвон бошад, аз ман шикоят кардааст, ки дар зарфи як ҳафта аз қазои он вило (қозигии он ви-
лоят) маъзул (бекор) шудам.

Ман ҳам аз амири нодон ба ин тарик интиқом кашидам, ки ҳамроҳи вағони Расӣ вориди Бухоро шу-
дам. Ба чаҳорбоғи Сепулон, ки милки зархариди ху-
дам буд, омада фуромадам. Ва ҳоло он ки амир ба вилояти Кармина буд. Расми хидматгороне, ки ҳае-
танд, хоҳ тоифаи уламо бошанд, хоҳ умро, ҳар гоҳ аз хидмате мураххас (озод) ва аз мансабе маъзул (бекор) шаванд, аз ҳамон ҷое, ки маъзул шудаанд, амир ба кучо ки бошад, ба ҳамон ҷо рафта арзаи тав-
баю тортук (пешкаш)-и маъзулиро дода, пас аз он ба иҷозати амир дохили автон (ватанҳо)-ашон мешуданд. Ман аз тамоми ин русум (расмҳо) ҷашм пӯшида, бе-
восита ба ватани худ аз ғайри иҷозати амир омада даромадам.

Расми дигари маъзулон ин буд, ки баъд аз иҷозат додани амир, ба ватани худ омадан баъд аввало эшо-
ни қозикалону раис ва шабона вазирону кордоронро ягон-ягон бо тӯҳфаву ҳадое (ҳадьяҳо) рафта меди-
данд. Ман пеш аз ин ҳам ҳаргиз ин тариқа одат на-
доштам. Ниҳоят амирро ба расми соири маъзулон раф-
та русуми маъхӯд (расмҳои одатӣ)-ро ба ҷо оварда, баъд аз иҷозат шудан чанд рӯз гузаронида фақат қо-
зикалон, яъне қозӣ Бадриддинро, ки алоқаи сеҳрият (хешовандӣ аз тарафи зан) дар миён буд, медидам. Ин мартаба билмарра тарк кардам ва ҳеҷ касро на-
дидам. Ин кирдори ман мушъир (хабардиҳанда) ба истеъфо аз хидмати қозигӣ буд. Ин маъниро ба худ лозим гардонида будам, баъдулявм (минбаъд) қатъ-
ан қозӣ намешавам гуфта, қасд доштам...

Дар зарфи се моҳ маншур (фармон) ва хилъат (либос)-и қазои вилояти Каркӣ аз ғайри иқтизои ка-
се, бидуни талаби ман омад. Мисли ин марҳамат дар ҳаққи аҳаде аз тарафи амир то он вақт нашуда. Ало-

¹ Пули бадали халъ — пуле, ки барои бекор шудани кароре дода мешавад.

айюхол ночор шуда таҳияи асбоби сафари Каркиро
дида, озими он вило гаштам. Чалолиддини додхоҳ ном
хокими он вило буд, Мирзо Рабеъхоҷа ном закотчин
он ҷо. Бад-онҳо роҳи мувосоро паймудам. Ду соли ко-
мил ба сар бурдам. Дар охир байни ману соири (ди-
гар) ҳукуматдорони он ҷо дар казия (воқиа)-и Ҳаит
Ҷамшед ном муҳолифат афтод.

Вай ҳамин буд, ки як нафар аз туччорон (савдога-
рон)-и вилояти Чаҳорҷӯй барои харидани пӯст ба ви-
лояти Каркӣ омада, дар элотия (қабила)-и Чоршанғу
ба ҳавлии Содикбой ном меҳмон шуда, даҳ ҳазор тан-
гаи бухорӣ ба як хӯрчин ҳамроҳи худ оварда будааст,
ки шабона девори хонаи Содикбойро аз муҳозӣ (рӯ ба
рӯ)-и хӯрчин шикфта бадар бурдаанд, баъд аз рӯз
шудан хабар ёфта, Элотияи Чоршанғу, ки ҷамоаи ко-
линбофони мӯътабар ва соҳибсарватони он вило ҳас-
танд, ин маъниро аз Ҳаит Ҷамшед ном аз эл (қабил-
ла)-и ҳудашон гумон карда, ба ману ҳоким омада арз
карданд. Мо ду нафар одам фармуда Ҳаит Ҷамшед-
ро оварда пурсидам. «Асло ва қатъо аз ин маънӣ ха-
бар надорам» — гуфта ҷавоб дод. Он хангом ки эло-
тия шӯридагӣ ва гумонашон аз Ҳаит Ҷамшед буд, хо-
ким барои тасаллии хотири элотия — зоҳиран ва пур
кардани киса ботинан Ҳаит Ҷамшедро маҳбус сохтанд.

Панҷ-шаш рӯз гузашт. Рӯзе Бурҳонбек ном шо-
гирдпеша омада гуфт:

— Ҳаит Ҷамшед ба сабаби ин кирдораш элотия-
ашро умуман аз ҳудаш норозӣ кардааст. Элотия мут-
тафикан мегӯянд, ки мо мардумро Ҳаит Ҷамшед ба
назди тамоми тароқима (туркманҳо)-и Каркӣ ва Ча-
ҳорҷӯй мулзаму муттаҳам сохт, ки як нафар меҳмони
аз мамлакати дигар ба элотияи мо омадаро дар ҳақ-
қаш хиёнат кард. Аз ин ҷиҳат мо мардум бадному
муттаҳам шудем. Бино бар он меҳоҳем, ки дар бораи
Ҳаит Ҷамшед дар муқобили ин кирдораш коре кунем,
ки элотияи туркмон тамоман, ба ҳар ҷо ки бошанд,
фаҳманд, ки мо мардум риояи меҳмонамонро то ин го-
яг нигоҳ доштем, аз касе, ки дар ҳаққи меҳмони мо
ин хиёнат карда, ба ин дараҷа интиқом қашидаем.
Мисдоқ (мувофиқат))-и салоҳдиди элотия ҳамин, ки
даҳ ҳазор тангаи гумшудаи меҳмонро Содикбой соҳи-
би ҳавлӣ диҳад, эли Чоршанғу як лак (сад ҳазор)
танга ҷамъ карда ба ҳокимон диҳад, ки тақсим карда
маъ (бо) одамонашон гиранд. Аммо Ҳаит Ҷамшедро

ба ҷаноби оӣ арз карда, аланан (ошкоро) дар рӯзи бозор ба катл расонанд, то ки боиси ибрати дигарон шуда, ори элотия ва иззати меҳмон низ ба даст ояд. Бурҳонбеки ясовулбоӣ муддаои аҳли Чоршанғуро ба ин шадду мад (бароварду фурувард) адо карда, баъд аз он бар сари матлаб омада гуфт:

— Бино бар он ҷаноби аморатпаноҳ (ҳокими вилоят) марҳамат мекунанд, ки аҳли Чоршанғу эли калони соҳибэътибори молдор аст. Суханашонро шикастан ва хилофи раӣи эшонро кардан нағз намешавад. Чамеи аҳли Чоршанғу ба гандагии Ҳаит Чамшед, ки вай ҳам аз ин эл як нафар аст, гувоҳӣ медиҳанд. Гуноҳ ба гардани ровӣ (ривояткунанда). Лихозо салоҳ ҳамин, ки Ҳаит Чамшедро арз карда кушонем, ҳам ба дигарон ибрат шавад, ҳам як ҷамоаи мутакассире (сершуморе) хурсанд мегарданд. Бино бар он ҷаноби аморатпаноҳ худашон оқсаққол шуданд, тақсими пул(ро) ҳам худашон карданд. Барои мӯхронаи шумо бисту панҷ ҳазор танга фиристонданд,— гуфт ва як бўлак коғази николаиро ба назди ман гузошт.

Ман ба тариқи мулоимат ва мулозимат ба ясовулбоӣ гуфтам:

— Бародар, ҳар чизе, ки элотия салоҳ дидаанд, ҳамма мустаҳсан (писандида) ва ҳар савобдиде, ки аморатпаноҳ кардаанд, албатта савоб. Ман хилофи раӣи аморатпаноҳ ва элотия фикре надорам. Аммо ҳамин қадар ки ба ин арза иштирок карда наметавонам, чаро ки тамоми ароиз (арзҳо)-и ман ба амир бояд манут (вобаста) ба шарият бошад. Дар ин арза бояд баёни ҳодисаро карда, дар ақибаш «шаръан Ҳаит Чамшед вочибулқатл (куштаниш зарур) шуд» — гуфтаним даркор. Ин мумкин нест. Чаро ки аввалан ҷарима (гуноҳ)-и Ҳаит Чамшед ҳасбушшаръ (аз рӯи шарият) собит нашудааст. Бар тақдири собит шудан ҳам фармуди шаръ қатъи яд (буридани даст) аст, ниҳоят ҳабсу таъзир аст. Лихозо ба аморатпаноҳ узри маро гӯед. Аммо худашон кунанд, зарар надорад. Чаро ки ҷунони моён дар ароизамо «шаръан ҳукмаш казо» мегӯем, аморатпаноҳ ба арзаашон «сиёсатан» гуфта менависанд. Ҷаноби олиҳазрат (амир) азбаски ин тарика умурот (корҳо)-и куллиро куллиятан ба ҳокимони ҳар вилоят тафвиз (воғузор) кардаанд, ба замми ин ки ба аморатпаноҳ (ҳоким) эътимоди кулӣ доранд, фавран қабул карда табаррукнома (рухсатнома) медиҳанд.

Аммо агар мавридаш шавад, ба тақририву ионат (даст-
гириву ёри)-и ман эҳтиёҷ афтад, албатта мекунам.

Ясовулбоши дид, илҳоқ (зорно тавалло) фонда на-
дорад, баромада рафт. Ба аморатпаноҳ ба кадом ранг
тақрир карда (гуфта) бошад, намедонам. Алоайюҳол
(ба ҳар ҳол) ин пилон вайрон ва ин маслахат нота-
мом монд. Як мартаба — ду мартабаи дигар ясовулбо-
ши омада, аз тарафи худаш карда далолат ва тарғиб
кард. Аз ман ба ҷуз ҷавоби аввал дигар нашинд.

Баъдамо ки кордорону ҳокимон аз тарафи ман
маъюс шуданд, миру зақотчиву раис — ҳар се нафар
муттафакан аз ман шикоят карда ба амир арз наму-
даанд. Ба сабаби арзаи шикояти онҳо ман маъзул
(бекор) шудам.

Вакте ки аз роҳи ҷӯли Қаркӣ, аз болои Қаршӣ
озим (рахсипор)-и вилояти Қармина будам, аз ақи-
бам як нафар ба шитоб асп тохта меомад. Гумон кар-
дам, ки арзачии мир ё зақотчӣ бошад. Вакте ки қариб
(наздиқ) шуд, аз аспи худ фаромад, дидам, Ҳаит Ҷам-
шед буд. Омада рикоби маро мебӯсид. Пойҳои маро
ба ҷашмони худ меомолид. Ҳарчанд манъ кардам, Ҷам-
шед намашуд. Аз сабаби ҳалоси вай аз қайду банд
пурсидам, гуфт:

— Иттифок кардани элотияам ва розӣ шудани ми-
ру зақотчию раис барои панҷ-шаш тангаи ҳаром ва
қабул накардани шуморо камокон (яқин) доништа бу-
дам. Бе шакку шубҳа боиси ҳаёти дубораам шумо шу-
дед. Ҷояташ ба касофати ман шумо ташвишманд
гаштед.

Аз сабаби ҳалосиаш пурсидам, гуфт:

— Дар зиндон шунидам, ки шумо маъзул шудед.
Аз ҳаёти худ даст шустам, аз зиндагӣ маъюс гаштам.
Ба ногоҳ воқеаи аҷибе рӯй дод, ҳақ зоҳир гашт. Вай
ҳамин, ки ҳақиқатан ин кор аз ҳуди Содиқбой ба ву-
қӯъ омада будааст ба машварати элотия бино бар гу-
наҳгор кардани ман. Аз ин ҷиҳат, ки дар элотия кор-
ҳои беҳуда ҳаст, ки ман ҳаргиз ба он корҳо розӣ не-
стам, аксару ағлаб онҳоро манъ мекунам, бино бар он
ба ман ҳасм шуда, баҳонае мекованд, ки маро аз да-
руни эл бароранд. Ин буд, ки ин машварат карда, ҳу-
ди Содиқбой хӯрчини тангаро дуздида, ба гӯшаи саис-
хонааш пинҳон карда будааст. Як нафар ятимбачаи
Собиқбой аз ин маънӣ хабар ёфтагӣ будааст. Ранге
шуда Содиқбой аз ятимбачааш ранҷида ду-се ҷӯб за-

дааст. Ятимбачааш оҳиста омада ба ҳокимон хабар додааст. Одам ҳамроҳ карда фиристодаанд, алҳақ аз ҳамон ҷой ятимбача дарак додагӣ биайниҳӣ хӯрчинро ҳамроҳи тангааш ёфта ба ҳузури мир оварданд. Миру зақотӣ аз ин корашон хичилу шарманда шуда маро раҳо карданд ва Содикбойро ба ҷои ман дар ҷел¹ кашиданд, ки ман ба чашми худ дидам, ҳеҷ орзу-ормонам намонд. Ҳамин ки аз зиндон баромадам, аз даръё гузаштам ва аз дунболи шумо давидам. Ин буд, ки дар ин ҷо ба шумо расидам. Баъдулявм (мин баъд) ман ғуломи ҳалқабаргӯши шумо, суми аспӣ шумо кучо бошад, сари ман он ҷо.

Ман аз шунидани ин ҳикоят он қадар хурсанд шудам, ки ниҳоят надорад...

Як ҳикояти дигар аз ин ҷамоа барои ишҳоди (гувоҳ овардан ба) зулму бедод дар ин ҷо эрод менамоям.

Ҳикоят. Вақте ки сайюм дафъа ба қазои вилояти Қаршӣ маъмурият доштам, Усмонбеки мазкур қабл аз вазорат (вазирӣ) ба аморат (ҳокимӣ)-и он вило (вилоят) маъмурият дошт. Аз кирдори мурдор ва атвори ноҳинҷор, ҳарачу ҳайронихои шох дар шоҳи ин гови бешох ба ҷон омада... менолидаму меғуфтам:

Ду ҳарифем мухталифавзоъ,
Ё раб, ин ҳар дуру баробар кун.
Ё варо расми одамӣ омӯз,
Ё маро низ ҳамчу ӯ ҳар кун

Рӯзе дар маҳкамаи қазо (дар қозихона) нишаста будам. Яке аз ашрофи музореин (деҳқонон)-и он вило ба ҳузури ман омада ба ҷодае гирифт, ки маҷоли дам задану ҳикоят кардан надошт. Тоқатам гудохт, аз сабаби ин ҳама гиристан пурсидам. Гуфт:

— Ҷӣ гуна ҳам нагирьям, ки имсол меҳнат бисъёр кардам, микдори бист таноб гандум киштам, ба маҷаққати тамом даравидам, кӯфтам ва тайёр кардам. Абдулфаттоҳбеки писари мир (ҳоким), ки истифо (ғундоштани андоз)-и ҳосилоти мо мардум ба вай мутааллиқ аст, омада истифо кард. Ҳиссатулхироч (ҳиссаи андози замин)-ро ба дафтар навишт, кафсон (ҳисса)-и ҳаққи худро низ гирифт. Амину доруға (посбони хирман)

¹ Ҷел — занҷире, ки бо вай гардани бандиёро мебастанд.

ва мушриф (саркотиби дафтархонаи ҳоким) низ ҳар кадом ҳаққашонро гирифтанд, бақия чизе ки монд, ҳаққи ман буд. Ҳиссатулхирочро, шумо медонед, ки алар-расм (аз рӯи расм) баъд аз таъин шудани нархи султонӣ саман (нарх)-ашро амлоқдор (чамъкунандаи андози заминҳо) аз ман талаб карда мегирад. Ба гандуми боқӣ мондагӣ амлоқдор аз рӯи таомул дигар ҳеҷ ҳаққею дахле надорад. Дар ин ҳол як раъс (як сар) буз аз ҳавлии ман кушода шуда баромада, қадаре аз гандуми ҳаққи худам хӯрдааст. Бад-ин сабаб бегичон (писар)-и амлоқдор маро оварда изою ихонат (ҳақорат)-и кулӣ дода, тахминан сад чӯб маро зада, маҷ-рӯху афғор карда... ҳафт сад тангаи маро чурмона (штраф) гӯён аз ман гирифт.

Ин бигуфт ва ронҳои худро намуд. Алҳақ тамоман маҷрӯх буд. Бад-ин сабаб ҳамроҳи Усмонбеки мазкур хеле гуфтугузорҳо кардам, то он ки шахси маҷрӯху мазрубро оварда маъзарат хост, маблағи аҳзшуда (гирифта)-ро ба замми сарупо дода, истирзо намуд (ри-зоят хост).

Ҳикоят. Амир Абдулаҳадхон баъд аз он ки ба тахти салтанат чулус кард (нишаст), ду-се сол мисли обову аҷдоди худ ба Арки Бухоро ва ҳавлию чаҳорбоғҳои султонӣ маошу зиндагӣ карда, пас аз он вилояти Карминаро, ки мафсақ (ҷои фиску фучур) ва сирпӯши беҳудагӣҳои ӯ буд, марказ қарор дода, тақрибан дувоздаҳ сол алалиттисол (ҳамеша) бад-он вилоят ба сар бурда... форинбол машғули айшу хуррамӣ ва кайфу сафои худ буданд.

Агар пурсанд, ки айшу хуррамӣ ва кайфу сафшон чӣ гуна буд? Ҷаноби олий тариқани кайфу сафо ва айшу хуррамиро ҳам надонистагӣ буданд. Фақат асбоби дилхушӣ ва тариқани айшронияшон ҳамин буд, ки шаб ҳама шаб машғули аробакашӣ. Ба ин тариқ ки галаи фоҳишаву қаҳбаро ба ароба андохта, аз ин чаҳорбоғ бад-он чаҳорбоғ аробакашӣ, ба иборати дигар, фалонкашӣ мекарданд. Ҳарчанд сармои суҳра ё гармои шадид бошад, ба ин айшу хуррамӣ фарқ намекард.

Айши дигари ҷаноби олий ҳамин, ки бевоситаи шом ҳамроҳи чанд нафар наҷбат задагӣ машғули ҷоғогинакбозӣ (руст-рустакон), ки маҳсули ҳолати кӯдакию сабигист (бачагист)... Ҳоло ҷаноби хилофатмаобӣ ва зулмиллоҳӣ (соияи худо) ба унвони подшхӣ ва овони мӯсафедӣ шаб то ба рӯз ташнаю гурусна, дар зимис-

тону тобистон ҳамроҳи чанд нафар хоссони худ маш-
ғули ин айшу хуррамӣ буданд. Ба ҳадде ки ба маш-
рафиконашон мерасид. Ёрои дам задан ва изҳор кар-
дан надоштанд. То ҷое, ки Муҳаммад Юнусбӣ ном як
нафар қадимулхидмати мӯътамади амир буд, ки дар
асл фарзанди туччори кобулӣ ва дар айёми хурдсолӣ
ба шарорату лоуболӣ (бадию бебоки) шӯҳрат дошт.
Амир, ки табъан моили ҳамин тоифа одамони беаслу
бенасаб буд, Муҳаммад Юнусбии мазкур қабл аз ҷу-
лус боре ки салтанат, вақте ки ҳукумати вилояти Кар-
мина дошт, ба хидмати амир аз роҳи хадамот (хиз-
матҳо)-и шоистаю мувофиқи табъаш роҳ ёфта, бад-ин
такриб ба хидмат қарор гирифта, баъд аз ҷулус ба
тахти салтанат низ ба хидмати амир тақарруб (наз-
дикӣ)-и тамои дошта, пайваста дар сафару ҳазар ҳам-
роҳу ҳампо буда, ба рутбаҳои рафеъ (баланд) ва ҷо-
даҳои манеъ (дараҷаҳои баланди дастнорас) расида,
дар ин айём, ки амир сокини Кармина ва шоғили ин
афъоли беҳуда буд, Муҳаммад Юнусбии мазкур ба
мансаби мирохурбошигӣ маъмурият дошт, маҳсуд (бои-
си ҳасад)-и амсолу акрони худ буд, давлати бисъёру
сарвати бешумор ҷамъ кард.

Маазоилик аз ин ҳама ҳарзагардию шабравӣ ба танг
омада, чанд мартаба суиқасд карда, дар шабҳои тору
дар даштҳои хунхор аз ақиби амир ба тапонча парон-
данӣ шуда, тапонча бад-ин қасду бад-ин ният аз ҷайби
худ кашид, меҳост, ки оташ диҳад. Остолақули қушбе-
гии вазир, ки қабл аз вазорат аксару ағлаб ба рикоби
амир буд ва марди содикулхидмату софтинат, ўро мо-
неъ меомад ва чанд бор чунин воқеъ шуда буд.

Алғараз амир Абдулаҳадхон бад-он вилоят ҳам ба
равиши подшоҳону салотин сулук надошта, ба як ҷоҷ
муайян манзили макон накарда, имрӯз ба ҷаҳорбоғи
Чармгарӣ, шабона ба Сарими султон, пагоҳ ба Сармиҷ,
фардо ба Хайробод ва ҳоказо. Арзачиён, ки аз вилоят
меомаданд, ҳама ҳайрону сарсон буданд. Аз аҳолии
Кармина меҳурсиданд, ба ҷуз «намедонем» дигар ҷа-
воб намешуниданд. Ақал мартаба аз барои дарак ёф-
тан аз амир ба вилояти Кармина ягон ҷои муайян на-
буд ва ягон нафар одам муқаррар намешуд, ки одамо-
ни кордор аз он ҷо ва аз он одам суроғи амиро ёфта,
ба ҳамон ҷо раванд.

Сомеин (шунавандагон)-ро ба хотир нарасад, ки зо-
ҳиран амир душмане дошта, ки аз он эмин набуда,

бино бар он таъбири макон мекарда бошад. Харгиз чунин набуд. Хар оина агар чунин мешуд, ҳама шаб дар кӯлхою чӯлҳо ҳамроҳи ду-се нафар бепову сар ду фарсах — чор фарсахро ба унвони ҷогогинакбозӣ тай намекард, ё рӯзҳо ба баҳонаи шикор ба даруни кӯх-хову тоқҳо сарсону саргардон намегашт. Фақат боиси ин ҳама ҳарзагардию (беҳудагардию) ҳарзадароӣ (беҳудагӯӣ) мӯҳмалию сафоҳат (бемазагӣ) ва беақлӣ буд. Табъан одамӣ намефорид. Ҳатто аксару ағлаб аҳолии дарбор дар ҳафтаю даҳ рӯз рӯи амирашонро намедиданд. Ҳамвора машғули умуре (корҳое), ки дар ҷодаи аморат (мартабаи амирӣ) мубойини маҳз (тамоман номувофик) буд, мешуд, аз кабили тиҷорату зи-роат ва баққолию қассобӣ. Ба ин тариқ ки гӯсфанд-хое, ки аз тӯйҳо ва аз баъзе қозиҳо ба расми тортук меомад, мекушт ва ба аҳли дарбор мефуруҳт. Рӯйхати одамони гӯштгирифта ва талаби қимати гӯшт ҳама дар ўхдаи ҷаноби олӣ буд, худ мутасаддӣ буданд. Бино бар ин ки ба одамони дарбор ба ҳамин қадар ҳам эътиMOD надоштанд.

Муҳаммадҷон ШУКУРОВ

ШАММАЕ АЗ РҶЗГОРИ САДРИ ЗИЕ

1

Дар чараёни тараққи афкори ҷамъиятии пешкадами халки тоҷик, аз ҷумла дар инкишофи адабиёти пешрави ӯ дар ҳамаи замонҳо намояндагони табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ иштирок доштанд. Чи намояндагони табақаҳои меҳнаткаш ва миёнаҳол, чи намояндагони равшанфикри синфҳои доро, рӯҳониён ва ғайра дар ташаккули тақомули афкори иҷтимоиву сиёсӣ ва фалсафӣ, адабиёту санъат ширкат варзидаанд. Ин ҳолро на танҳо дар таърихи халки тоҷик, балки дар инкишофи фарҳанги ҳамаи халқҳо мебинем.

Зиддиятҳои иҷтимоӣ дар нимаи дуввуми асри XIX ва хусусан дар ибтидои садаи XX хеле тунду тез шуда, шиддати муборизаи тамоюлоти гуногунро дар афкори ҷамъиятӣ афзоиш доданд. Аз ин рӯ тафриқа дар миёни зиёиён суръат ёфт. Бисёре аз намояндагони табақаҳои доро дар сафи зиёиёни тозафикри пешрав қарор гирифтанд ва ҳар кадоме ба таври худ, кам ё беш манфиатҳои халқро ифода намуданд, дар роҳи адолати иҷтимоӣ талош карданд, барои ба роҳи нав, ба роҳи тараққиҷӯӣ даромадани кишвар кӯшишҳое ба кор оварданд.

Мавқеияти ҷамъиятии онҳо гуногун буд. Баъзеҳо мансабҳои низомӣ ишғол менамуданд, баъзеҳо вазифаҳои динӣ иҷро мекарданд. Ҷунончи Аҳмади Дониш чанде дар дарбор хизмат карда ва чанд бор қозӣ таъин шуда буд. Абдулқодирхочаи Савдо аз ҷумлаи наздикони дарбор буд. Шамсиддини Шохин бо дили нохоҳам ва аз рӯи маҷбурият хизмати дарборро адо

макард. Домулло Икром (Икромча), ки муборизи часоратманди роҳи адолати иҷтимоӣ буда, аз ҷумла муфтигӣ дошт.

Яке аз персонажҳои мусбати «Ёддоштҳо»-и устод Айни шоир Абдулвоҳиди Садри Сарир аст, ки қозӣ буд. Пас аз ҷоп шудани ду қисми аввали «Ёддоштҳо» тақризи калоне пайдо шуд (рӯзномаи «Коммунист Таджикистана», 29 ноябри с. 1949), ки муаллифи он устод Айниро барои образи Абдулвоҳиди Садри Сарир саҳт танқид кард: ҷӣ тавр мешавад, ки навишанда қозии шариатро ҳимоятгари адолат нишон додааст, гӯё қозии амир ғами меҳнаткашонро меҳӯрдааст, ҷӯй мебаровардааст, ки деҳқонон аз беобӣ азоб накашанд ва ҳоказо. Устод Айни ба ин фикрҳои танқидӣ эътибор надод, образи қозӣ Абдулвоҳидро дигар накард. Ӯ бовар дошт, ки дар ин образ ҳақиқати таърих ифода ёфтааст. Устод дар ҷилдҳои баъдинаи «Ёддоштҳо» боз чанде аз ҷунин шахсонро тасвир намуд.

Гузариш аз феодализм ба социализм як процесси мураккабу пурзиддияте дар ҳамаи соҳаҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла дар соҳаи маданият аст. Ин ҳолат ҷи дар ҷаҳонбинии ҳодимони пешқадам ва ҷи дар ҳайати иҷтимоии ҷунбишҳои пешравӣ нақш гузоштааст.

Намояндагони зиёни пешрав ба эътибори савияи ақидаҳои ҷамъиятӣ ва моҳияти фаъолияти худ ҳама ба як поя нестанд. Гоҳ дар ақидаҳои фаъолияти онҳо зиддиятҳои ҷиддие ба назар мерасад. Ин зиддияту тазодҳо маҳсули воқеияти феодалии патриархал мебошанд. Вале фаъолияти онҳо бо вучуди ҳама маҳдудиятҳои таърихӣ нисбатан роли прогрессивӣ бозидааст, зеро бар зидди ҷаҳолату торикфикрии асримиёнагӣ равона шуда буд. Аз ҳамин сабаб қариб ҳамаи зиёни пешқадам барои фаъолият, барои ақидаҳои ҷамъиятӣ ва асарҳои бадии худ ба таъқибҳои саҳт дучор омадаанд. Бо вучуди ин, аксари онҳо муборизаро мардвор давом додаанд.

Пас, вазифаи моост, ки онҳоро ба некӣ ёд кунем, материалҳоеро, ки дар бораи зиндагонии фаъолияти ҷборатомӯзи онҳо боқӣ мондааст, вале ҳанӯз пароканда аст, як ҷо гирд оварем, ҷоп кунем ва омӯзем.

Мутаассифона, сарнавишти баъзе аз онҳо ҳанӯз ба аҳли ҷамъият маълум нест. Бисёр ҳуҷҷатҳои онвақта

нобуд шудаанд, материалҳои мавҷудан архивҳо, сарчашмаҳои адабӣ, таърихномаҳо ва ғайра ҳам ҳоло ҷамъоварӣ нашудаанд. Саргузашти бисёр касоне, ки дар воқиаҳои охири қарни XIX ва оғози асри XX иштирок намудаанд ё шохиди он воқиаҳо буданд, дар вақташ аз гуфти онҳо ёддошт нашудааст. Лекин дар навиштаҳои устод Айнӣ, Садри Зиё, Салимӣ ва дигарон маълумоти муҳимме ҳаст, ки дар асоси онҳо портрети баъзе аз ходимони таърихро ба вуҷуд овардан мумкин аст.

Ин корро муҳаққиқони мо сар кардаанд ва дар баъзе мавридҳо натиҷаҳои ҷиддӣ ба даст овардаанд.

Мо ҳоло меҳохем, ки ба чунин таҳқиқот таъия карда ва баъзе ҳуҷҷатҳои архив, маълумоти сарчашмаҳо, ёддоштҳои солҳои наврасии худ ва монанди инҳоро истифода намуда, чанд лаҳзаи зиндагонии Шарифҷон-махдуми Садри Зиёро мухтасаран баён намоём.

?

Шарифҷон-махдуми Садри Зиё (1867—1932) шоир, насрнавис ва таърихнигори тоҷик аст. Шариф номи ӯст, махдум калимаест, ки ба номи муллозодагон илоҳ ва мекарданд, садр унвони илмӣ динист, ки дар Бухорои асрҳои охир саввумин (баъд аз ўроқ ва судур) ва олитарин унвони уламо ба шумор меомад, Зиё таҳаллуси адабист. Номи Садри Зиё дар сарчашмаҳои таърихӣ Мирзо Муҳаммадшариф, қозӣ Шарифҷон ва ғайра низ зикр ёфтааст.

Падари ӯ домолло Абдушукур ном дошт ва дар шеър Оят таҳаллус мекард. Абдушукури Оят аз қосибони Бухоро буда, солҳои кӯдакиву наврасӣ бо қосибӣ падару бобоёнаш — ҷармгарӣ ва шустагарӣ (шустаб сафед кардани қарбосу суфи ҳоми дағали зардҷатоб) машғулият кардааст. Аз кӯдакӣ дар ӯ истеъдоди диданд ва ба мадраса доданд. Баъди хатми таҳсил дар мадрасаҳо мударрисӣ кард ва дар охири умр қозикалони Бухоро таъин гардид. Ба қозикалонӣ расидани домолло Абдушукури Оят ба рӯҳонӣён чандон хуш наомад ва ба гувоҳии устод Айнӣ, чунин байте пайдо шуд:

Олиму ҷоҳил баробар шуд магар —
Қозиюлҷузоти мо шуд шустагар?

Чунонки устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо» гуфтааст, Абзандаш Садри Зиё ҳам дида мешавад.

Шарифчон-махдуми Садри Зиё, чунонки худаш дар тарҷумаи ҳолаш таъкид кардааст, асосан дар пеши (1829—1898), ки яке аз дӯстону пайравони Аҳмад-даромад.

Солҳое, ки Садри Зиё дар мадраса таҳсили илм мекард, ҳавлии ӯ ранги як маҳфили адабиро гирифта буд. Ҳар ҳафта се шаби таътил — сешанбе, чоршанбе ва панҷшанбе дар ҳавлии ӯ «шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкорон» ҷамъ мешуданд (С. Айнӣ, Куллийёт, VII, 10)¹. Ба гуфти устод Айнӣ, аксари инҳо «донишманд ва озодфикри ҳамон замон ба шумор мерафтанд» (VII, 45). С. Айнӣ боз қайд кардааст, ки аҳли маҷлисҳои ҳавлии Садри Зиё «ҳамеша як навъ ҳаракатҳои оппозиционӣ нишон медоданд» (1,33).

Ба гувоҳии устод Айнӣ, «дар маҷлисҳое, ки дар ҳонаи Шарифчон-махдум барпо мешуд, аз бадкирдориҳои роҳбарони ҳукумат ва калонони ҳамон замон шикоят мерафт» (VII, 26). Ҳозирон аз нодонию ҷаҳолат ва бераҳмии мансабдорон сухан мегуфтанд, гоҳ аз дарию нотарсии муборизони роҳи адлу инсоф бо мамнуният гап мезаданд, аз ҷумла мегуфтанд, ки, масалан, шоир Саҳбо «ҳамеша камбудии дарбори амирро фош мекардааст, ҳатто баъзан дар ҳузури амир ҳам аз ҳақгӯӣ бознамеистодааст» (VII, 27). Ба ин муносибат устод Айнӣ ин байтҳои Садри Зиёро, ки дар бораи Саҳбост, зикр кардааст:

Ба изҳори ҳақ ошкору нӣхон

Надорад ҳазар аз кеҳону меҳон.

Ба ҳадде, ки дар пеши шах з-ин насақ,

Кунад доимо нашр эълони ҳақ.

Мебинем, ки ин ҷо боз аз ҳақҷӯиву ҳақгӯӣ сухан меравад. Ин ҳақиқатан мақсади асосии зиндагии ӯсӣёре аз онҳо буд. Баъзеашон дар ин роҳ қаҳрамо-

¹ Минбаъд ҳангоми иқтибос овардан аз Куллийети Айнӣ ёшора кардан ба он дар қавсайн фақат рақами ҷилд ва саҳифа зикр мешавад.

нона чадал карданд ва оқибат сар бохтанд. Чунончи, Саҳбо ваҳшиёна кушта шуд (Профессор Саидҷон Алиев дар Қабодиён ваҳшиёна кушта шудани Мирзо Хайити Саҳборо аз гуфти як шоҳиди воқеа муфассалан баён кардааст. С. Алиев. Унутилмас саҳифалар. Тошканд, 1986, сах. 88—91).

Хусусан Аҳмади Дониш дар маҳфили Садри Зиё эътибори бузург дошт. С. Айни мегӯяд: «Яке аз дӯстдорони ӯ (Аҳмади Дониш — М. Ш.) ки, ба ақиданман, аз ҳама бештар ба ӯ баҳои баланд меод, Шарифҷон-маҳдум буд» (VII, 438). С. Айни ҳатто гуфтааст: «Шарифҷон-маҳдум ошики Аҳмад-маҳдум буд» (VII, 444). Аз ин рӯ вай як нусхаи «Наводир-ул-вақоеъ»-и Донишро ба даст оварда, рӯнавис кардани онро ба Абдулвоҳиди Мунзим ва бо дастхатти муаллиф муқоиса намудани нусхаи рӯнависро ба Айниву Хайрат фармуда буд. Мунзим, Айни ва Хайрат ин супоришро пинҳонӣ анҷом доданд ва он нусхаи мӯътабар ҳоло дар ганҷинаи дастнависҳои Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон маҳфуз аст.

Аҳмади Дониш дар сӯҳбатҳои хонаи Садри Зиё ҳамеша ғоибона ҳозир буд.

Устод Айни тамоюли иҷтимоии сӯҳбатҳои хонаи Садри Зиёро таъкид карда, ақидае изҳор намудааст, ки Садри Зиё ва ҳавлии ӯ барои инкишофи адабиёти пешқадами тоҷик дар ибтидои асри XX роли муҳим бозида буд. Устод дар «Ёддоштҳо» чунин гуфтаи Хайратро овардааст: «Шарифҷон-маҳдум фозили машҳури замони мо буда, ҳавлии ӯ мактаби адабиёти ҳаминдавра аст» (VII, 228). Аз ин гуфтаҳо пай бурдан мумкин аст, ки ҳуди Айни ҳам ҳавлии Садри Зиёро «мактаби адабиёти давра» мешуморад.

Ин «мактаби адабиёт» (ба ибораи Хайрату Айни) барои тарбияи баъзе маорифпарварони оянда ва ҳатто инқилобкорон нақши муайян дорад. Абдулвоҳиди Мунзим, ки муаллифи шеърҳои инқилобӣ буда, дар инқилоби Бухоро иштирок кардааст, аввал дар ҳамин «мактаб» тарбия дида буд: аз асарҳои Айни медонем, ки Мунзим чанд гоҳ дар дар он ҳавлӣ зиндагӣ карда, аз сӯҳбатҳои маҳфили он баҳра бардоштааст.

Устод Айни аҳамияти ҳавлии Садри Зиёро барои инкишофи эҷодии худ чандин бор таъкидан ғушрас кардааст. Чунончи ӯ гуфтааст: «Ман метавонам гӯям,

ки материалҳои ибтидоӣ, лекин муҳимми адабии худро аз он ҳавлӣ гирд овардаам» (VII, 10). Айни Садрӣ Зиёро «аввалин тарбиятгари маънавии худ» медонист (VII, 50).

Шахсияти Садрӣ Зиё ва фаъолияти адабии ӯ аз устод Айни баҳои баланд гирифтааст. Айни якумин бор соли 1920, пас аз ду-се моҳи ғалабаи инқилоби Бухоро дар бораи Садрӣ Зиё фикр баён карда буд: дар китоби «Таърихи инқилоби Бухоро» Садрӣ Зиёро «яке аз мухлисони Аҳмад-маҳдум, яке аз уламои тараққипарвари ҳозираи Бухоро» донистааст (С. Айни, Асарлар, ч. I, 1963, сах. 198. Таърихи инқилоби Бухоро, 1987, сах. 23). Чунин фикри устод то охири умраш дигар нашуда, дар «Ёддоштҳо» боз равшантар ифода ёфт: «Шарифҷон-маҳдум, бешубҳа, аз ҷумлаи маорифпарварон ва тараққиҳоҳони замони худ буд» (VII, 44).

Аз китоби Садрӣдин Айни «Намунаи адабиёти тоҷик» (М., 1926) маълум мегардад, ки фикри Айни дар бораи асарҳои адабии Садрӣ Зиё, аз ҷумла дар бораи «Наводири зиёия» (1904—1905) ва ҳикояҳои воқеии ҳаҷвии он мусбат аст. Дар дигар асарҳои Айни, чунончи дар «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» аҳамияти содданависии Садрӣ Зиё низ қайд шудааст.

Тамоюлотӣ асосии эҷодиёти адабии Садрӣ Зиёро аз гуфтаҳои ӯ дар бораи революцияи Россияи соли 1905 низ метавон фаҳмид. Вай аз падидаҳои ҳашму ғзаби халқ бо хайрхоҳӣ суҳан ронда, сабаби воқеаҳои соли 1905-ро дар Россия аз сиёсати подшоҳи рус мустааст ва дар «Рӯзнома» гуфтааст:

Асоси адолат бадал шуд ба ҷавр,
Рафоҳи¹ райят сар омад ба давр.
Ғаҳе аз яҳудон кашидӣ димор,
Ки гаштанд овораи ҳар диёр.
Ғаҳе арманиро намудӣ ситам,
Ки хатту забонаш равад дар адам²
Вале чун ба мардум ситам пеша кард,
Ҳама бех вайрон аз он теша кард.
Дили халқро хаставу реш кард,
Ҳама халқро душмани хеш кард.

¹ Рафоҳ — осудагӣ.

² Адам — нестӣ.

Чунин фикрронии тунд дар ҳаққи сиёсати ҳукумати подшоҳии Россия, чунин фаҳмиши сабабҳои инқилоби соли 1905 дар адабиёти тоҷикии оғози асри XX ҳодисаи муҳиммест ва шояд камназир ҳам бошад.

Садри Зиё соли 1896 мадрасаро хатм кард. Аз ҳамон вақт то инқилоби Бухоро дар ҷандии туману вилоят — дар Ҷондор, Ҷорҷӯй, Ҷиҷдувон, Қаршӣ, Қарқӣ, Шаҳрисабз ва ғайра қозӣ буд. Қозигии ӯ дар ҳар қасдаме аз ин туману вилоятҳо дер давом намекард: ҳар дафъа зуд аз ӯ «гуноҳе» мегузашт ва ӯро бекор мекарданд. Вай ба Бухоро бармегашт ва ҷанде аз назари амир дур меафтод. Баъдтар худаш гуфтааст: «Ҳама вақт аз хизмати қозигӣ мутанаффиру гурезон будам ва ба касе мулозимат намекардам ба уমেде ки шояд аз баҳри ман гузаранд, то ки кирдори мурдору атвори нобакори соҳибмансабонро набинаму насӯзам». Лекин боз ӯро ба қозигӣ мефиристоданд.

Чигунагии иҷрои вазифаҳои қозигии худро Садри Зиё соли 1906 чунин баён намудааст:

Гоҳ иҷрои шариат буд, гоҳе дафъи зулм,
Алғараз, бекор неву кору боре доштем.

Аз ин байт ва баъзе ёддоштҳои Садри Зиё маълум мешавад, ки дар роҳи ҳаққӯӣ ба таври худ амал мекард: бо «иҷрои шариат» (ки қонуни он замон буд) барои «дафъи зулм» мекӯшид.

Дар бораи ин ки Садри Зиё солҳои қозигӣ одилонро рафтор карда, вазифаи худро аз рӯи вичдон ва инсоф адо менамуд, дар сарчашмаҳо маълумоти ҷолибе мавҷуд аст. Бино бар ин мо ба чунин гуфтаҳои Соҳиб Табаров розӣ шуда наметавонем, ки гӯё устод Айни дар романи «Дохунда» (боби «Сабаби наҷот аст ё гирифтӣ?») Садри Зиёро — «образи ӯро ҳамчун қозии зolim, бешафқат, ҷазодихандаи одамони бегуноҳи мазлум тасвир менамояд. Сабаби бори дигар гирифтори зиндон гардидани Ёдгор қозии Вобканд мешавад, ки прототипи ӯ ҳамин қозӣ Шарифҷон Маҳдум (Садри Зиё) мебошад» (С. Табаров. Ҳаёт, адабиёт, реализм. Китоби чорум. Душ., 1984, саҳ. 185).

Дар ин гуфтаҳои С. Табаров иштибоҳи афвнопазире роҳ ёфтааст.

Оре, Садри Зиё ҳангоми қозигии Вобканд як бан-

дин гурезаро аз тӯмори калапӯшаш шинохта ва даст-
гир карда, ба зиндон фиристода будааст. Ибро аз ягон
чиҳат кори нодуруст ё беинсофӣ ба шумор гирифта
мумкин нест: ҳар кас, хусусан маъмури давлат вази-
р фадор аст, ки агар зиндонии гурезаеро бинад, дастгир
кунад. Садри Зиё низ ҳамин вазифаи муқаррариро
иҷро карда буд. Баъдтар ӯ ин воқияро ба устод Айни
нақл кардааст. Устод ин нақлро дар он боби «Дохун-
да» истифода намудааст. Айни дар мақолаи «Ҷавоби
ман» (XI—1, 186) дар «Дохунда» истифода шудани
ин факти воқеиро чунин эзоҳ медиҳад:

«Қозии Вобканд, ки яке аз бандиёро аз дуои тӯ-
мори калапӯшаш ёфта гирифта буд, Шарифҷон Мах-
дум буд, ки ман дар аввалҳои Бухоро рафтаам хиз-
мати хонаи ӯро мекардам (ҳамин бандиро ман бо но-
ми Дохунда ба воқеа иштирок кунондам)».

Аз ин шарҳи устод Айни равшан аст, ки ӯ факти
воқеиро аз нақли Садри Зиё гирифтааст, аммо худ
Садри Зиёро дар роман тасвир накардааст, балки бан-
дии гурезаро бо номи Дохунда ба тасвир овардааст,
дурусттар ин, ки саргузашти як зиндонии гурезаи во-
қеиро чун як ҷузъи сарнавишти қаҳрамони асосии ро-
ман истифода намудааст. Яъне Садри Зиё фақат сар-
чашмаи факт аст, вале бандӣ ба тасвир дохил шуда-
аст. Аз ин рӯ, он сифатҳои бади қозиро, ки дар боби
«Сабаби наҷот аст ё гирифтӣ?» мебинем, ба Сад-
ри Зиё нисбат додан мумкин нест. Аз эзоҳи Айни чу-
нин хулоса намебарояд, ки гӯё қозии ин боб бо ҳама
хислатҳои ҳамон Шарифҷон-махдум аст.

Шояд дар он боби «Дохунда» Садри Зиё дар ҳа-
қиқат прототипи образи қозӣ бошад. Дар ин сурат
ҳам медонем, ки миёни тип ва прототип ҳамеша фарқ-
ҳое ҳаст ва гоҳ ин фарқҳо аз замин то осмонанд. Ин
ҳақиқат аз адабиётшиносӣ ба хубӣ маълум аст. Ба ин
ваҷҳ низ ҳамаи хислатҳои ӯро, ки дар «Дохунда» он қо-
зӣ дорад, ба Садри Зиё нисбат дода наметавонем, зеро
эзоҳи Айни чунин маънӣ надорад, ки ин ҷо миёни
тип ва прототип фарқе нест.

Устод Айни дар ҷандин асараш дар ҳақиқати Садри
Зиё суҳанҳои нек гуфтааст ва ҳаққу ҳақшиносиро
принципи асосии зиндагии ӯ доништааст.

Принципҳои гуманистии ҳаёт ба сари Садри Зиё ҷӣ
рӯзҳо оварданд, дар поёнтар хоҳем دید.

Аз муносибате, ки Шарифчон-махдуми Садри Зиё ба устод Айни дошт, аз инки Садри Зиё дар сарнавишти бунёдгузори адабиёти советии тоҷик чӣ нақше гузоштааст, низ мавқеи ӯ дар ҳаёти адабии оғози садаи ХХ маълум мешавад.

Боре Садри Зиё ба Ғичдувон сафар карда, Айнии 11—12-соларо дид ва ба зиракии ӯ пай бурда, маслиҳат дод, ки ӯро ба Бухоро барои таҳсил фиристанд. Айни чун ба Бухоро омад, шаш ё ҳашт моҳ дар ҳавли Садри Зиё зиндагӣ ва хизмат кард. Вай аз китобхонаи машҳури Садри Зиё истифода намуд ва бо аҳли маҳфили адабии вай шинос шуда, нахустин бор ба доираи равшанфикрони пешқадам, ки рӯҳияи оппозиционӣ доштанд, роҳ ёфт. Ин барои ташаккули шахсияти Айни, барои муайян шудани роҳи баъдинаи ӯ аҳамияти калон дошт. Устод як умр аз ин хусус бо сипосгузори сухан рондааст.

Айни сабаби аз ҳавлии Садри Зиё рафтани худро низ муфассалан эзоҳ додааст. Вай дар «Ёддоштҳо» гуфтааст, ки «аҳволи ман дар ҳавлии Шарифчон-махдум ҳам хуб буду ҳам бад (VII, 45). Хуб буд барои ин ки он ҷо ҳазинаи дониши кас аз лафз ва маънӣ пур мешуд. Бад буд барои ин ки бисёрӣ хизмат, хусусан хизматҳои вазнин аз фурсат ва тоқати ман зиёд буд». Ин аст, ки Айни ба мадраса гузашт.

Баъди аз ҳавлии Садри Зиё рафтани Айни робитаи онҳо аз якдигар канда нашуд, балки рафта-рафта ба дӯстии олимашрабонае табдил ёфт. Маҳз Садри Зиё соли 1900 Айниро бо «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш шинос кард. Ин шиносӣ боиси якумин «инкилоби фикрии» Айни гардид (VII, 446).

Устод Айни пас аз чанд соли аз ҳавлии Садри Зиё рафтаниаш дар мадраса беҳучра монд. Ҷои зист надошт ва ба қавли хуш, «истиқомати даруни курта» сар кард. Ниҳоят, Садри Зиё, ки он вақт қозии Қарши буд, аз оворагиҳои Айни хабар ёфт ва аз мадрасаи Кӯкалтош хучрае харида, ба ӯ супурд. Айни дар ин хучра аз соли 1907 то соли 1917 зиндагӣ кардааст (I, 58).

Ба ин муносибат мезазад ғўшгузор кунем, ки мадрасаи Кӯкалтош аз сервақтарин мадрасаҳои Бухоро буд. Ба маълумоти маҷаллаи «Шӯро»-и Оренбург

(1916, № 12), мадрасаи Кӯкалтош аз ин ҷиҳат баъди мадрасаи Чаъфархоҷа мавқеи дуввум дошт ва вақфи Ремпель, Далёкое и близкое. 1982, сах. 49 ва 142). Бимадрасаҳо зиёдтар буд. Яъне Садри Зиё яке аз киматтарин хучраҳоро харида ба Айнӣ дод. Ғайр аз ин, албатта расамае, ки соҳибони хучраҳо аз вақфи мадраса мегирифтанд, мутобиқан бештар буд. Ин аз он ҷиҳат аҳамияти махсус дошт, ки устод Айнӣ на танҳо бо ҷои зист, балки бо андак даромади доимӣ ҳам таъмин гардиш.

Ҳангоме ки Радий Фиш бо Раҳим Хошим дар бораи Айнӣ китобе менавишт («Бо амри вичдон», 1978), чанд бор аз адабиётшиносу нависандагони тоҷик пурсида буд, ки агар устод он солҳо дар мактаби усули ҷадид бемоҳона қор мекард ва даромади доимӣ на дошт, пас мадади маоши ӯ аз кучо буд. Р. Фиш ба ин савол ҷавоб ёфта натавонист. Ҷавоби чунин саволе аз навиштаҳои худ Айнӣ ба назар намерасад. Ба доништи камина, қисми асосӣ ё як қисми даромади ночизи устод солҳои 1907—1917 аз ҳамон расамаи вақфи мадраса буд. Ғайр аз ин, Айнӣ имоми мадрасаи Кӯкалтош буд ва аз ин ҳам шояд чизе ба ӯ мерасид.

Соли 1907 Мунзим ва Айнӣ дар Бухоро мактаби усули нав кушоданд. Ин як ҳодисаи муҳим дар ҷунбиши маорифпарварӣ ва умуман дар таърихи халқи тоҷик мебошад, зеро аз назария ба амал гузаштани ақидаҳои Аҳмади Донишро нишон медиҳад. Соли 1910 ҷамъияти махфӣ «Тарбияи атфол» таъсис шуд, ки фаъолияти қаҳрамононаи баъзе аз аъзои он то андозае мазмунӣ сиёсӣ ҳам дошт. Таъмини молиявии фаъолияти ин ҷамъияти махфӣ ва мактабҳои усули навро, ба гуфти Айнӣ, чанд нафар ба ӯҳда гирифта буданд. Яке аз инҳо Мирзо Муҳиддин Мансурзода (падари Абдулқодир Муҳиддинов) ва дигаре Садри Зиё буд, ки ҳар моҳ пинҳонӣ маблағи муайяне меоданд (С. Айнӣ, Асарлар, ҷ. 1, сах. 265; Таърихи инқилоби Бухоро, сах. 133).

Ин ҳам гувоҳӣ медиҳад, ки Садри Зиё бо вучуди мансаби рӯхонӣ доштаниш бо роҳҳои гуногун дар ҷунбишҳои прогрессивии ибтидоӣ қарни XX иштирок кардааст.

Пас аз инқилоби феврари Россия амири Бухоро

мачбур шуд, ки фармони ислохот эълон намояд. Вай бо ин мақсад Садри Зиёро (бидуни огоҳии пешаки ва пурсидани розигии ӯ) қозикалон таъин кард. Садри Зиё ба шарте ки дар ин мансаб на бештар аз шаш моҳ хоҳад монд, 29 марти соли 1917 ба маснади қозикалонӣ нишаст. Айнӣ сабаби қозикалон таъин шудани Садри Зиёро чунин эзоҳ додааст: «Зиё аз ҷумлаи уламои тараққипарвар ба шумор меравад. Бино бар ин амир Олим дар соли 1917 барои фармони ислохот муаммилайхро дар Бухоро қозикалон кард» (Намунаи адабиёти тоҷик, сах. 401). Устод дар «Мухтасари тарҷуман холи худам» гуфтааст, ки қозӣ Шарифчоӣ «ба ислохот як дараҷа тарафдор буд» (I, 75) ва аз ҳамин сабаб қозикалон таъин гардид.

Садри Зиё пеш аз эълон шудани манифести ислохот фаҳмид, ки амир ислоҳоти ҷиддӣ ҷорӣ кардан наметавонад ва баръақс нияти ӯ қувват додани таъқиби ислохотхоҳон, ҳатто набуд кардани онҳост. Чун ба ин ҳақиқат бовар ҳосил шуд, Садри Зиё Садриддин Айниро аз ин огоҳ кард: ба ӯ як мактуби махфӣи кушбегӣ (сарвазир)-ро нишон дод, ки мақсади амир аз он равшан буд (I, 76). Ба ин тарз Садри Зиё аз ошкор шудани сирри давлатӣ ибто накарда, Айниро аз хавфе, ки ба сараш эҳтимоли омадан дорад, огоҳӣ дод то ки эҳтиёт бошад.

7 апрели соли 1917 фармони ислохот эълон шуд, дар пеши онҳое, ки дар Арк ҷамъ омада буданд, хондани ин манифест ба Садри Зиё супориш шуда буд.

8 апрель ҷадидон дар шаҳр «намоиши шукрона» барпо намуданд. Устод Айнӣ, ки аз нияти амир огоҳӣ дошт, ба ин намоиш розӣ набуд ва дар он иштирок накард. Вай он рӯз аз ҳуҷраи худ набаромад.

Дар ҳақиқат, намоишро пароканда карданд, намоишгарону ислохотталабонро дастгир намуда ба зиндонҳо бурдан гирифтанд. 9 апрель Айниро низ аз ҳуҷрааш дастгир карда 75 ҷӯб заданд.

Садри Зиё пеш аз сар шудани ин амалиёти иртиҷоиёнӣ кӯшиш карда буд, ки онро пешгирӣ намояд. Аз ҷумла, бо телефон ба кушбегӣ хабар дод, ки баъзе касон дар шаҳр иғво сар кардан ва фитна ангехтан метавонанд. Вай барои ҳаёс кардани фитнакорон иҷозат пурсид. Вале кушбегӣ ба ҳаёс гирифтани иғвогарон ва умуман ягон навъ даҳолати Зиёро манъ кард (С. Айнӣ, Асарлар, ҷ. I, сах. 290: Таъриҳи инқилоби Бухоро,

сах. 163). Ба ҳамин тарик, иртиҷоиён бидуни мамониате, дурусттар ин ки бо дастгирии болонишинон то рафт зӯр мегирифтанд ва 8—9 апрель бо қувваи та-мом ба ҳучум гузаштанд.

Устод Айни пас аз чандин сол ҳам ҳар тоҳ он рӯзҳои пурдаҳшатро ба ёд оварад ва ба фарзандонаш ҳикоя кунад, аз ҷумла меғуфт, ки чун фармони 75 дарраҷазо дидани ӯ содир шуд, Садри Зиё ба амир бо илтимоси бекор кардани он фармон муроҷиат намуд. Вай гуфт: «Амирам, ҷаноби оӣ! Раҳм кунед. Айни ягонаи даврон аст. Аз гуноҳаш гузаред!» Вале амир фармонашро бекор накард.

Ин тафсилот ба ман аз нақли фарзанди устод Айни — Камол Айни маълум аст.

Таассуроте, ки Садри Зиё аз ҷазо дидани Айни ҳосил карда буд, дар «Рӯзнома»-и ӯ чунин баён шудааст:

«Бародари мӯхтарамам Садриддинхоҷаи ғичдувоии Айни тахаллусро, ки назман ва насран аввали Амир Хованд (Мирхонд — М. Ш.) ва сонии Саъдии Шерозӣ ва дар ҳадди зоташ ранҷуру касалманд буд, аз мадрасаи Кӯкалтош ба ҳоли аҷиб оварда, ба дарвозаи Арки Бухоро бераҳмона ва бешармона амиру вазир ба иқтисоди аҳли балво 75 ҷӯб таъзир карданд ва ба яке аз маҳбасҳои он ҷо, ки обхона меноманд, ба ҳамон ҳол андохтанд» (иктибос аз мақолаи С. Сиддиқов «Маълумоти С. Айни ва Садри Зиё дар бораи якдигар», — «Ҷашнномаи Айни», ҷ. III, 1966, сах. 133).

Аз ин гуфтаҳо на танҳо муносибати Садри Зиё ба Айни, балки инчунин фикри ӯ дар бораи «аҳли балво» — рӯхониёни иртиҷоӣ ва пуштибонони онҳо — амиру вазир ба хубӣ намоён аст.

4

Солҳои иртиҷоӣ — солҳои 1917—1918 ба сари Шарифзон-махдуми Садри Зиё рӯзи саҳт бисъер омад. Он рӯз, ки устод Айни 75 ҷӯб хӯрд, яъне 9 апрели соли 1917 муллоёни мутаассиб ба Садри Зиё низ ҳучум карданд. Худи ӯ ин воқеаро дар «Рӯзнома» чунин ҳикоя кардааст:

«Чун ба дарвозаи Арк, ки Регистон, ҳоло майдони Истиклол гӯянд, расидам, ғавҷе аз ҷухало (ҷоҳилон — М. Ш.)... дар миён гирифтанд, нагузоштанд, ки ба

Арк равам. Амири бетадбир ба равзанаи (пеши тирезаи — М. Ш.) махсусан худ нишаста буд, ҳолати изтиробу изтирори маро меид. Дар ин асно Абдулфаттоҳ ном мударрис... омада, ба доманам овехт, чанде дигар ёрмандиаш намуданд. Маро аз асп ғалтонданд. Ба мушту лагад мезаданд. Фурсате шуур доштам, пас аз он нафаҳмидам, ки чӣ карданд ва ба чӣ васила аз ҷангашон халосӣ ёфтам. Заъфи кулӣ ориз шуда буд, кайфияти ҳол ва ҷигунагии аъзоямро намендонистам... Ҳамин қадар дарк ҷардам, ки ба хонаи тангу торике ҳастам, дарҳои хона баста. Шак накардам, ки маро ҳаёс ҷардаанд... Даре кушода шуд, касе ба охиштагӣ дохили хона гашт... Аз кайфияти ҳол гумон бурдам, ки қасди ҳалоки ман дорад».

Муҳаммадалӣ валади мулло Муҳаммадсайиди Балҷувонӣ, ки он гоҳ дар Бухоро будааст, дар китоби ёддоштҳои худ «Таърихи нофеъ» (1923—1927) ин воқияро ба ин тарз қаламӣ кардааст:

«Ин воқиа дар санаи мазкур ба рӯзи якшанбе буд... Қозиюлқузоти аср, яъне қозӣ Шариф-махдум барои эҳзори маҷлис... ба Регистон... ҳозир шуда омада буданд, ки аз гӯшаи маъракаи овози баланд баромад, ки бизанед ин қозии ҷадиди бединро, ки ин қадар шарру шӯр аз ин ба вуқӯъ омад ва илло набошад, ҷадидон ин қадар ҳаракат (ҷарда) наметавонанд. Дар замон мардуми тамошобин барои беобрӯӣ ва задани қозикалон ҳаракат намуда ҳуҷум карданд. Ва ин мардум қозикалонро бисёр задаанд, ки тамоми либосҳои зардӯзӣ пора шудааст ва камару кӯшкору салла ва тамоми аслиҳаи ўро валча намуда гирифтанд. Дар ин асно ғулғула буданд, ки амир ба болои Арк—иморате, ки барои тамошо вазъ кардаанд, ба табарзин тирезаи дарро шикаста, ба дасти худ ишорат карданд, ки назанед. Ва шағавулҳову ҳудайчиҳо ба бисёре аз маҳрамбозиҳо барои наҷоти қозикалон омада, ба воситаи тамоми қозикалонро аз таҳти дасти сахроиён ва авомони шерчангол наҷот ёфта (дода — М. Ш.), ба ҳузур амир ба таҳти як куртаву эзор гирифта бурданд. Агар ин одамони амир дар ҳақиқат халос намекарданд, ба ҳалокат мерасид. Ин воқиа азимтарин (ва) душвортарини воқеоти тараққиқпарварони Бухорост. Алқисса, қозикалони мазкурро рӯзона ба Арк ҳаёс намуда, шаб, баъд аз намози хуфтан сарупои тоза дода, ба ҳавлияш фиристоданд. Баъд аз ин ҳодиса машҳур

шуд, ки қозии мазкур дар ҳуррият шудани Бухоро ба дараҷае саъю кӯшиш карда будааст ва яке аз раисони тараққипарварон будааст». (Таърихи нофеъ, сах. 53—55. Дастнависи ин асар ҳоло дар дасти академики Академияи илмҳои Тоҷикистон Аҳрор Мухторов аст ва ӯ лутфан ба ихтиёри мо гузошта буд)

Бегумон, овозае, ки Муҳаммадали Балчувонӣ ин ҷо зикр мекунад — гуё Садри Зиё «яке аз раисони тараққипарварон будааст», ба ҳақиқат рост намеояд: ӯ ба чунбиши ҷадидон бевосита иштирок накардааст, фақат хайрхоҳи он буд ва дастгирӣ менамуд. Аммо рафти воқияро Муҳаммадали Балчувонӣ асосан дурӯст ба қалам овардааст.

Салимӣ дар китоби «Таърихи Салимӣ» таъкид мекунад, ки он муллоҳои мутаассиб, ки Садри Зиёро ба ҳалокат расонда натавонистанд, талаб намуданд, ки ӯро аз қозикалонӣ бекор кардан зарур аст.

Амир ин дархости онҳоро зуд иҷро кард. Ҳамон рӯзи 9 апрели соли 1917 Садри Зиёро аз қозикалонӣ гирифтанд. Инро аз хабаре, ки резиденти Россия 9 апрель бо як телеграммаи махфӣ (№ 46/17) ба Петербург, ба вазорати хориҷии ҳукумати муваққат фиристода буд, фаҳмидан мумкин аст. Матни телеграмма ин аст: «Бо вучуди он ки дар Бухорои Қўҳна барпо кардани намоишро қатъиян, манъ карда будам, пагоҳи 8 апрель намоиш барпо шуд ва боиси шӯриши аҳолии шаҳру наздики шаҳр гардид. Тарафдорони ислоҳот — раис ва қозикалон ба зарбу лат дучор шуданд ва онҳоро бо иртиҷоиён иваз карданд» (журнали «Красный архив», 1927, т. I (20), стр. 91). Яъне Садри Зиёро ҳамон рӯз аз қозикалонӣ гирифта буданд.

Ин хабарро телеграммаи дигаре ҳам тасдиқ мекунад, ки комитети ҷаъонбухориён 25 апрель ба Петербург, ба вазорати хориҷӣ фиристода буд. Дар ин телеграмма номи қозикалони нав, ки ба ҷои Садри Зиё таъин шуда буд, зикр ёфтааст (ҳамон журнал, сах. 105).

Чунонки аз инҳо ва баъзе ҳуҷҷатҳои дигар дида мешавад, Садри Зиё дар воқияҳои моҳи апрели соли 1917 аз ҷумлаи касоне буд, ки ҳашму ғзаби рӯҳониёни мутаассиб ва иртиҷоиён ба муқобили онҳо раво на гардида буд.

Аз он ҳуҷҷатҳо ин ҳам маълум мешавад, ки Шарифҷон-махдуми Садри Зиё дар Бухоро ҳамагӣ 12 рӯз —

аз 29 март то 9 апрели соли 1917 қозикалон буд. Шо-
яд аз таърихи аморат дигар шахсе нахоҳем ёфт, ки ба
чунин мӯхлати каме дар ин мансаб бошад.

Пас аз ин Садри Зиё 3 моҳ бемор хобид. Дар ин
муддат ҳавфи аз иртиҷоиён ҷазо дидан ҳамеша дар
сари ӯ буд ва гоҳ хеле қувват мегирифт. Фақат ба
туфайли хушбӯрии дӯстон ва фарзандаш Зариф ирти-
ҷоиён ба ҳавлии ӯ даромада натавонистанд.

31 июли соли 1917 Садри Зиё расман истеъфо дод.
Вале 10 октябри соли 1917 амир ӯро ба Қаршӣ қози
таъин кард. Ҳама фаҳмиданд, ки амир мохиятан Сад-
ри Зиёро ба бадарға фиристод. Чунончи, устод Айнӣ
менависад: «Чун амир аз фармони нашркардааш ну-
қул намуд, Зиёро низ маъзул карда, зоҳиран дар Қар-
шӣ, қозӣ, ҳақиқатан аз Бухоро таъин намуд» (Наму-
наи адабиёти тоҷик, сах. 401—402).

Вазифаи қозии Қарширо Садри Зиё то 3 апрели
соли 1918 дар ӯҳда дошт. Моҳи марти он сол ба ном
«воқиаи Колесов» рӯй дод ва Бухороро мавҷи дуввуми
иртиҷоъ фаро гирифт. Боз «ҷадидушӣ» сар шуд, ҳар
кас, ки лоақал андак озодфикрӣ дошт, зиндонӣ ё куш-
та шуд. Устод Айнӣ ин хунрезиро дар «Ҷаллодони Бу-
хоро» тасвир кардааст.

3 апрели соли 1918 Садри Зиё ва додари ӯ Ғафур-
ҷон-махдум, инчунин фарзанди ҷавони Ғафурҷон-мах-
дум — Абдувакилро дар кӯрғони Қаршӣ ҳабс карданд.
Ғафурҷон-махдум ва Абдувакил ба гуноҳи ҷадидӣ зин-
донӣ шуда буданд. Ҳамон шаб дар пеши ҷашми Сад-
ри Зиё ва Ғафурҷон-махдум Абдувакили навдомодро
қатл карданд. Он шаб боз 15 нафари дигар ва дар як
шабонарӯз 450 нафар кушта шуданд.

Абдувакил дар бар ҷомаи домодӣ дошт ва ӯро ба
аоп баста, аз Бухоро ба Қаршӣ оварда буданд. Ҷал-
лод пеш аз он ки ба гардани Абдувакил чилбур андо-
зад, он ҷомаро аз тани ӯ кашида гирифт ва худ пӯ-
шид. Дар кисабағали ҷома як носқуттӣ будааст. Ҷал-
лод рӯзҳои дигар он ҷома дар бар ҳар замон бо ҳаво-
баландӣ ва намоишкорӣ аз пеши Садри Зиё ва Ғафур-
ҷон-махдум гузашта, носқуттиро кушода, бо қошукчаи
он ба тағи забон ҷос мекартофт. Садри Зиё ва дода-
раш ин намоишкорию дида, об мешуданд ва пинҳонӣ
оби дида пок мекарданд. Онҳо ҳар лаҳза маргро пе-
ши ҷашм медиданд...

Баъди чанд рӯз аз Бухоро ба Қаршӣ ҳукми қатли

Садри Зиё омад. Лекин ҳокими вилоят, ки ин ҳукмиро бояд иҷро мекард, дид, ки дар ҳукминома мӯҳри кушбегӣ, қозикалон ва дигарон ҳасту мӯҳри амир нест. Ҳояд хеле нотарс ҳам буд, ки он ҳукминомаро ба Бухоро баргардонд ва ба амир ба ин мазмун мактубе навишт: «Ман бисёр ҳукминомаҳои қатро, ки бе мӯҳри ҷаноби олий меомад, иҷро кардам, вале ин ҳукмиро бе мӯҳри ҷаноби олий иҷро карда наметавонам».

Ҷавоби ин мактубро хеле вақт нигарон буданд. Ниҳоят, ба ҳоким фармон расид, ки аз Садри Зиё 3 миллион сӯми русӣ ҷаримаи «бадали хун» ситонида шавад ва он гоҳ ӯро бо додараи озод бояд кард.

Садри Зиё чунин ҷаримаи қалонро пардохта наметавонист. Ҳангоме ки ӯро ҳабс карданд, ҳама молу мулки ӯ мусодира шуда буд. Ӯ ва аҳли хонадонаш танҳо бо он либос, ки дар тан доштанд, монда буданд. Аз ин рӯ, Садри Зиё илтимосномае навишт: ба ӯ рухсат шавад, ки ҷаримаи «бадали хун»-и минбаъд ва қисм-қисм адо кунад. Ин дархости ӯ қабул шуд. Аз Садри Зиё забонхат гирифтанд, ки он маблағро ба ҳазина хоҳад супурд.

Ҳамин тавр, Садри Зиё 8 июни соли 1918, баъди маҳбусии қариби 70 рӯза озод гардид.

Ӯ пас аз озодӣ қарзу қавола карда, андак қисми ҷаримаро адо намуд. Қисми қалони ҷарима нопардохта монд: инқилоби Бухоро, ки 2 сентябри соли 1920 ғалаба намуд, фармони ҷарима ва забонхати Садри Зиёро бекор кард.

Ин тафсилоту ҷузъиёти зиндагии Садри Зиё, ки ба соли 1918 оиданд, ба ман аз навиштаҳои худӣ ӯ ва Айний, инчунин аз ҳикояҳои аммаам, ки солҳои кӯдакиву наврасӣ шунида будам, маълуманд.

Садри Зиё баъди озодӣ қозии Шаҳрисабз таъин шуд, яъне ӯро боз дуртар аз Бухоро ронданд. Устод Айний ба ин муносибат гуфтааст, ки амир Садри Зиёро «ба унвони назарбандӣ ба Шаҳрисабз қозӣ карда, дар зери назорати амм (амак)-и худ Акрамхон, ки он ҷо ҳоким буд, супорид» (Намуна, сах. 402).

Дар Шаҳрисабз қозӣ таъин шудани Садри Зиёро ҷорасозии мажкоронаи амиру атрофиёнаш дар ҳаққи ӯ бояд донист. Ҳукми қатли Садри Зиёро бекор карда ва ба гардани ӯ маблағи қалоне «бадали хун» гузош-

та, боз уро қозӣ таъин намудан чӣ маъно дошт? Ин ҳама чунин маънӣ дошт, ки амиру вазир, қозикалон ва дигарон меҳостанд Садри Зиёро маҷбур кунанд, ки низ монанди ҳуди онҳо шавад, яъне барои адои ҷариман калон ба сифати қозӣ халқро ғорат кунанд, бисёртар пул ҷамъ оварад ва ба хазина суғорад. Меҳостанд, ки ин ҳақҷӯю ҳақгӯй маҷбуран ба роҳи ғорати халқ дарояд, аз адлу инсоф даст кашад. Онҳо қарор дода буданд, ки Садри Зиёро на ҷисман, балки маънан маҳв кунанд. Ҳамин буд нақшаи маккороан амиру наздиконаш ва бадхоҳони Садри Зиё.

Бо вучуди ин натавонистанд, ки Садри Зиёро ба роҳи зӯрвариву ғорат дароранд. Дар навиштаҳои устод Айнӣ ва дигар сарчашмаҳо чизе нест, ки он солҳо ё ягон вақти дигар аз принципҳои гуманистии худ ақибнишинӣ кардани Садри Зиёро ишора мекарда бошанд.

Аз воқиҳои соли 1918, ки ба Садри Зиё дахле доранд, боз рӯйдоди зеринро қайд кардан даркор аст.

Устод Айнӣ саргузашти онвақтаи Садри Зиёро мухтасаран ёдовар шуда, дар миёни қавс таъкид кардааст: «Афсӯс ки рӯзнома ва баъзе муншаоти муҳимман Зиё дар фалокати маҳбусии Қаршӣ талаф шуда» (Намуна, сах. 402).

Ин воқиа чуни рӯй дода буд: дар вақти ҳабс шудани Садри Зиё, ҳангоми мусодиран молу мулки ӯ дастнависи асарҳои ҳудашро ҷудо карданд ва дар пеши ҷашми ҳудаш сӯзонданд. Ин барои нависандаи ғоҷиан бузурге буд, ки ба қоми оташ рафтани навиштаҳои ҳудро дид. Хусусан ки бисёре аз он асарҳо фақат як нусха вучуд доштанду бас: мусаввада ё покнависи ҳуди муаллиф буданд.

Медонем, ки чун устод Айнӣ зиндонӣ шуд, дастнависҳои уро набуд накарданд. Агар хато накунем, Садри Зиё ягона нависанда аст, ки асарҳояш ҳангоми ривчи иртиҷоу террор оташ зада шуд. Пас, доираҳои иртиҷоӣ аз навиштаҳои ӯ нисбат ба сохти амири хавфе меиданд.

Танҳо баъди инқилоб, дар охири умри Садри Зиё муяссар шуд, ки баъзе асарҳояшро дубора ба қалам орад. Қувваи ҳофизаи ӯ чунон буд, ки ҳатто баъзе қисмҳои рӯзномаашро низ аз нав барқарор кард.

Садри Зиё пас аз инқилоб чанд гоҳ дар идораҳои Хокимияти Советӣ кор кард. Аз ҷумла мумайнзи уламо (масъули кори рӯҳониён) буд, дар назорати авқоф (комиссариати вақфҳо), комитети иҷроияи шаҳр ва китобхона вазифаҳои иҷро намуд. Бо органҳои Хокимияти Советӣ ҷӣ таъвир ҳамкорӣ кардани вай аз факти зерин маълум мешавад.

Муҳаққиқ менависад: «Ҳангоми ислоҳоти заминӣ об дар сафи рӯҳониёни ислом ҷудоӣ рӯй дод. Қисми иртиҷоии онҳо ба ислоҳот саҳт муқобил баромаданд, онро ҳилофи асосҳои ислом донистанд: ислом ба як мусулмон (дар ин маврид, ба деҳқони безамин) аз худ кардани молу мулки мусулмонони дигаре (дар ин маврид, мусодираи замини феодалҳои калон) -ро манъ кардааст. Он қисми рӯҳониён, ки Хокимияти Советиро эътироф карда буданд, ислоҳотро дастгирӣ намуданд. Сардори ин қисми рӯҳониён қонундони баъътибори мусулмон Шариф-махдум буд. Вай дар гузашта қозикалони давлати хонияи Бухоро буд. Баъди инқилоби Бухоро (соли 1920) ҷалои ватан накард, дар Республикаи Халқии Бухоро монд ва китобдори китобхона буд. Шариф-махдум ҷатвои шаръӣ тартиб дод ва дар ин ҷатво ба Қуръон тақья карда исбот намуд, ки ислоҳоти заминӣ об ҳилофи фармудани Аллоҳ нест. Ин ҳуҷҷатро чанд муллои намоён ҳам имзо карданд ва ин барои бартараф шудани қалавиши деҳқонони диндор, барои анҷом додани ислоҳоти заминӣ об ҳеле ёрӣ расонд» (Х. Н. Дриққёр. Опыт Таджикистана в преобразовании классовой структуры, журнали «Народы Азии и Африки», 1982, № 6, саҳ. 112).

Ноғуфта намонад, ки ин маълумот ба қарибӣ дар як мақолаи проф. И. С. Брагинский, ки дар Афғонистон ҷоп шуд, низ истифода гардидааст. Дар Афғонистон ҳам баъди инқилоби Савр ҳангоми ислоҳоти замин ҳамон масъалаҳои пеш омаданд, ки соли 1926 дар Бухоро пеш омада буданд. Шояд он маълумот ва мақола дар Афғонистон барои ислоҳоти замин хизмате карда бошад.

Садри Зиё дар охири умр, аз солҳои 1923—1924 кор намекард. «Муқорини санаи 1342-и ҳиҷрӣ банди осиро аз хизмати ҳукумати шӯроӣ фароғате ба ҳам расид»,— гуфтааст ӯ. Аксаран нотоб буд ва ҳамин ки

ахволаш андак беҳ шуд, когазу калам ба даст меги-
рифт. Ман ўро бештар ба ҳолате дар ёд дорам, ки дар
хонаи худ назди тиреза менишаст ва ҳамеша чизе ме-
навишт. Асарҳои сўхтаи ӯ асосан ҳамин солҳо дубора
навишта шудаанд. Аксари дастхатҳои автографи ӯ хо-
ло дар Тошканд, дар ганҷинаи дастнависҳои Институ-
ти шарқшиносии Академияи илмҳои РСС Ўзбекистон
маҳфузанд. Чанд нусха (ки автограф нест) дар ганҷи-
наи дастнависҳои шарқии ба номи А. Мирзоев (Ин-
ститути шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон) ҳам ҳаст.
Як нусхаи сиёҳнависи «Наводири зиёия» дар дасти ка-
мина аст.

Чунонки зикраш гузашт, Садри Зиё китобхонаи ка-
лоне гирд оварда буд, ки аз дастнависҳои камъёб иб-
рат аст. Ин китобхона соли 1918 нобуд нашуд, зеро
дар Бухоро, дар ҳавлии Садри Зиё буду мусодири гар-
дид. Ҳокимияти Советӣ ин ҳавлӣ ва китобхонаро боз
ба соҳибаш баргардонд.

Тақдир баъдинаи ин китобхона басо иборатомӯз
аст ва барои муайян кардани шахсияти соҳибаш ҷоли-
би диққат мебошад.

Пас аз инқилоб идораҳои республикаи Бухоро,
баъдтар идораҳои маданияти Ўзбекистон чанд бор аз
Садри Зиё илтимос карданд, ки китобхонаашро ба
давлат фурӯшад. Вале ӯ аз китобҳо дил канда наме-
тавонист. Ниҳоят, дар охири умр гуфт: «То зинда ҳас-
там, китобҳоро ба касе намедихам, аммо баъди са-
рам бепул гиред, пул додан даркор нест».

Ин васияти ӯ буд. Садри Зиё китобхонаи нодиреро,
ки падараш ва ҳудаш солҳои сол чамъ оварда буданд,
ба давлати советӣ васият кард.

Қамина нағз дар хотир дорам, ки рӯзи саввуми ва-
фоти ӯ, ки дар ҳавлии мо гирьяндагии занон ва ома-
дурафти таъзиягӯйҳо давом дошт, намояндагони ҳуку-
мати шаҳр омаданд, то ки васияти ӯро иҷро кунанд.
Онҳо китобҳоро аз яхдонҳои чармин бароварда, ба ду
фойтуну як ароба бор карданд ва ба китобхонаи Иб-
ни Сино бурданд. Нархи китобҳо ба мо меросхӯрон
(модарам, бародарам Зариф Шарифови муаллим ва
ман) пардохта нашуд. Ман инро ба хубӣ медонам.

Китобҳои Садри Зиё, аз ҷумла дастхати асарҳои
худӣ ӯ чанд сол дар ганҷинаи китобхонаи ба номи
Ибни Синои вилояти Бухоро маҳфуз буданд. Соли

1938 онҳоро ба Тошканд бурданд ва ҳоло яке аз бехтарин қисмҳои ганҷинаи Институти шарқшиносии ба номи Беруниро ташкил мекунанд. Коллекцияи Садри Зиё дар ин ганҷина аз 300 ҷилд иборат аст ва баъзе ҷилдҳо чандин китобро дар бар мегиранд. Бисъёре аз онҳо дар китоби чандҷилдаи «Маҷмӯаи дастнависҳои шарқии Академияи илмҳои РСС Ўзбекистон» тавсиф шудааст. Баъзе китобҳо ба воситаи ин каталог диққати олимони кишварҳои гуногунро ба худ кашиданд. Дар байни онҳо як нусхаи «Хамса»-и Хисрави Дехлавӣ ҳаст, ки ду достони он гӯё ба дасти Ҳофиз китобат шудааст. Агар котиб дар ҳақиқат Ҳофиз бузург бошад, ин ягона автографи ӯ дар дунё хоҳад буд. Автографи шоирону олимони машҳур, намунаи хати хушнависони номдори Шарқ дар байни китобҳои Садри Зиё бисъёр аст. Соли 1982 автографи номаҳои Ҷомӣ, ки ба Навоӣ фиристодааст, ҷоп шуд. Ин номаҳо аз мураккаб ба номи «Маҷмӯаи муросалот», ки шояд Навоӣ тартиб дода буд, гирифта шудаанд ва ин мураккаб ҳам моли Садри Зиё будааст. Сарчашмашиносону матншиносон дар Москва ва Тошканд матни чандин ёдгори таъриху адабиётро ҷоп намуданд, ки асоси илмӣ ҷопро нусхаи коллекцияи Садри Зиё ташкил кардааст.

Садри Зиё каталоги китобхонаи худро тартиб дода буд. Ин каталог низ ҳоло дар Тошканд аст. Тартибдиҳандаи каталог ҳар дастнависро муфассалан тавсиф додааст, дар бораи муаллиф ва мазмуни китоб, санаи таълифи он, хаттоте, ки онро китобат кардааст ва ҳоказо, инчунин дар бораи ин ки баъзе китобҳо аз кучо, ба ҷӣ тарз ва ба ҷӣ нархе ба даст омада буданд, маълумот овардааст. Аз ин рӯ каталоги Садри Зиё худ як сарчашмаи пурқимати таърихист.

Устод Айнӣ на танҳо солҳои ҷавонӣ, балки баъди инқилоб ҳам ҳангоми тартиб додани «Намунаи адабиёти тоҷик» аз китобхонаи Садри Зиё истифода карда буд.

Ин аст, ки китобхонаи ӯ аз аввал то имрӯз ба ҷамъият хизмат кардааст ва минбаъд шояд боз бештар хизмат хоҳад кард.

Дар охир чанд суҳан дар бораи вафоти Шарифҷонмахдуми Садри Зиё гуфтан меҷоҳем.

Солҳои 1931—1932 дар Бухоро (инчунин баъзе

шахрҳои дигари Осиёи Миёна) маъракаи чамъоварии тиллову тилловори аз аҳолии баргузор шуд. Дар ин маъракаи Садри Зиё ҳам ба ҳабс афтод. Ман, ки фарзанди хурди ӯ мебошам, он гоҳ 6 сол дештам ва намедонам, ки ӯ тилло дошту ба давлат супурд ё не. Инро солҳои баъд ҳам муайян карда натавонистам: пас аз як соли даргузашти падар модар низ аз дунёе чашм пушид ва ман дар дасти аммаам мондам, аммо ӯ ҳам аз ин матлаб хабар надошт. Бародарам Зариф Шарифов ҳам аз ин хусус чизе гуфта натавонист.

Вале як чиз ҳеҷ аз ёдам намеравад. Рӯзе модарам аз ҳабсхона, аз падарам хатчае гирифтанд. Хат ба дасти падарам навишта шуда буд. Мазмуни хат ин буд, ки пасфардо, 25 апрел ман озод мешавам, азбаски нотоб ҳастам, барои бурдани ман фойтун, як чоман серпахта ва асо биёрад. Мо аз хабари озодии падар хурсанд шудем ва модарам ҳавлирӯбиро ба ман фармуда, худашон хонабарорӣ сар карданд. Рӯзи дигар, ки мо ба пешвози падар ҳавливу хона тоза мекардем, касе дарвозаро тақ-тақ кард. Ӯ хабар оварда буд, ки Шарифҷон-махдум аз дунёе гузаштанд.

Баъд маълум шуд, ки Садри Зиё ба бемории тиф гирифтор гардида, чанд гоҳ боз дар беморхонаи ҳабсхона хобида будааст. Дар ҳамон беморхона Ғавтидааст. Ба мо иҷозат шуд, ки ӯро худамон ба хок супорем, вале азбаски касалии гузаранда дошт, руҳсат надоданд, ки ба хона орем. Аз мадрасаи Мирзо Муҳаммадшариф (гузари Ғозиён) рост ба ғӯристони мазори Хоҷа Исмат бурдем. Қабри ӯ — агар рӯ ба мазори Хоҷа Исмат истем, аз тарафи чап, дар қатори яқум сағонаи саввум буд.

Ман охири солҳои панҷоҳ ба прокуратураи Ўзбекистон муроҷиат ва илтимос кардам, ки кори Садри Зиёро аз нав баррасӣ кунанд, то ки агар имкон бошад, номаш сафед шавад. Ниҳоят, соли 1960 ҷавоб омад. Ёрдамчи калони прокурори РСФСР Ўзбекистон Рыжин дар мактуби № 15/456-57, ки 30 августи соли 1960 имзо кардааст, навишта буд:

«Ваш отец Шукуров Шариф в государственном преступлении не обвинялся, осужденным не был, а потому вопрос о его реабилитации не подлежит обсуждению».

Ин мактуб ҳоло дар дасти ман аст. Ҳамон солҳо онвақта вазири адлияи РСФСР Тоҷикистон нависанда

Ҳабибулло Назаров ҳам ба прокуратураи Ўзбекистон бо илтимоси мазкур мактуб навишта буд. Ба ӯ низ чунин ҷавоб расид.

Аз он ҷӣ дида шуд, хулоса бояд ҳамин бошад, ки Садри Зиё дар замони советӣ чинояти давлатӣ содир накардааст ва вичдони ӯ дар пеши Давлати Советӣ пок буд.

Соли 1988

М У Н Д А Р И Ч А

Рӯзгору осори Садри Зиё (С. Сиддиқов)	3
Наводири зиёия	13
4 Латоифу мутоибот	13
Мадху зам, бадеҳа ва суолу ҷавоби шуаро	35
5 Тазкират-ул-хумақо	52
3 Сабабҳои инқилоби Бухоро	75
Шаммае аз рӯзгори Садри Зиё (М. Шукуров)	102

С 16 **Садри Зиё.** Наводири зиёия, Душанбе «Адиб», 1991, 128 сах.

ISBN 5—8362—0397—0

Садри Зиё (1867—1932) аз равшанфикрон ва маорифпарварони ибтидои садаи XX-и тоҷик аст. Муаллиф дар ин китоб аҳволи Бухоро ва бухороиёнро дар ибтидои аср ба тасвир гирифтааст. Китоб аз рӯи дастнависи муаллиф ба нашр ҳозир шудааст.

Садри Зиё. Редкостные лучи Зиё.

В книге известного просветителя XX века Садри Зиё (1867—1932) излагаются события, сатирически высмеивающие сановников и государственные порядки в Бухарском эмирате. Сборник подготовлен по автографу писателя, что придает изданию особую значимость.

4702540201—237

М 503(12)—91 11—91

ББК 63.3 Тоҷик

Садри Зиё

РЕДКОСТНЫЕ ЛУЧИ ЗИЁ

(на таджикском языке)

Ороиши А. Миршакаров
Муҳаррири ороиш А. Боймуродов
Муҳаррири техникӣ Я. Бекназарова
Мусахҳах С. Шералӣ

БН № 661

Ба матбаа 8.06.90 суғурда шуд. Ба ҷонаш 29.07.91 имзо шуд. Формати $84 \times 108 \frac{1}{32}$. Қоғаз типографии № 2. Хуруфи адабӣ. Ҷонаш барҷаста. Ҷузъи ҷопии шартӣ 6,83. Ҷузъи рангаи шартӣ 7,14. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 6,545. Адади нашр 15000. Супориши № 279. Нарҳаш 1 с. 60 тин.

Нашриёти «Адиб», 734003, Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 33.

Комбинати полиграфии Комитети давлатии таъъи нашри ЧШС Тоҷикистон, 734063, Душанбе, кӯчаи Абӣ, 126.

Нашриёти «Адиб» рӯзҳои наздик китобҳои зеринро
аз ҷоп мебарорад:

С. Айнӣ «Ёддоштҳо ҷилди III—IV.

«Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ аз осори хеле муҳим ва
шоистаи адабиёти нави тоҷик ба ҳисоб меравад. Ҳаё-
ти Бухорои тоинқилоб, талошҳои нахустини равшан-
фикрону маорифпарварони зидди ҷаҳолат ва сохти кӯ-
хан ва тағйири вазъи ҳаёт дар ин асар хеле равшан
ба тасвир омадааст.

М. Турсунзода. Шеър ва дostonҳо.

Дар ин китоб диловезтарин ашъори лирикии шоири
шаҳир фароҳам омада. Хонанда ҳамчунин силсилаашъ-
ори: «Қиссаи Ҳиндустон», dostonҳои «Ҳасани ароба-
каш», «Ҷони ширин» ва ғайраро бори дигар аз саҳи-
фаҳои ин китоб мутолиа хоҳад кард.

1 1/2 in. 80 mm

